

PRVI DIO

I ZADOBIVENO I IZGUBLJENO
UPORIŠTE

Slika i. Jugoistočna Evropa, kolovoz 1939. godine

1. Uoči rata

Formalne garancije

Britanci su se u zbivanja u jugoistočnoj Evropi 1939. godine upleli nevoljko i gotovo nepromišljeno. Zaokupljeni su bili njemačkom prijetnjom Poljskoj, koja je mogla narušiti evropsku ravnotežu snaga, i, u Sredozemlju, talijanskom prijetnjom pomorskim putovima do Bliskoga istoka i Indije. Jugoistočna Evropa bila je siva »ničija zemlja« između njemačkoga pritiska na istoku i talijanskoga na jugu.

Britancima je Turska bila strateški važno područje, bedem koji je njihov položaj na Bliskome istoku štitio od njemačkih, talijanskih (ili ruskih) težnji. No »Balkan« - izuzevši, dakako, Grčku - bijaše taman prostor, privredno i društveno zaostao, a politički nestabilan, ispunjen zavada, spletkama, urotama, podmuklim opasnostima i iznenadnim smrtnima. Tamošnji su kraljevi bili pomalo smiješni, tamošnje su vode bučno zahtijevale inozemnu pomoć, ali se na savjete iz inozemstva nisu obazirali. »Tipično balkanski« - ta Foreign Officeu draga fraza - bila je oznakom za kakav osobito krivudav i sumnjiv manevar. Mađarski zemljišni velikaši i plemići bili su možda uljuđeniji, no podjednako neobuzdani i neugodni.

Najrazboritije je bilo stoga ne upletati se. Na žalost, ni Hitler ni Mussolini nisu bili skloni neupletanju. Obojica su se bili nakanili prodrijeti u jugoistočnu Evropu, katkad kao suparnici, katkad u dosluhu. Zbilo se zbog toga da su Britanci ušli u drugi svjetski rat s obvezama ne samo prema dvjema državama na jugoistoku Evrope, Grčkoj i Rumunjskoj.

Jednostranim su se jamstvima Britanci, zajedno s Francuzima, obvezali u travnju 1939. na »svaku potporu što je u njihovoj moći«, koju bi te dvije države smatrale, u slučaju očite prijetnje njihovoj neovisnosti, »bitno važnom kako bi se mogle oprijeti vlastitim nacionalnim snagama«.¹ Bilo je čudno da je britanska vlada - a osobito vlada Nevillea Chamberlaina - preuzela takve obveze da intervenira na evropskome kontinentu, posebice stoga što su te dvije države na krajnjem rubu Evrope, mnogo udaljenije od čehoslovačke, »daleke zemlje« koja je godinu prije neopozivo bila isključena iz sfere britanskog interesa.

No odluka o upletanju na Balkanu nije proistekla iz promišljenoga političkog ili vojnog planiranja. To je bila na brzinu improvizirana reakcija na korake što su ih Hitler i Mussolini poduzeli bili u proljeće 1939. godine, a uslijedila je neposredno poslije odluke - objavljene 31. ožujka - da se pruže jamstva Poljskoj, koja je bila donesena podjednako nepromišljeno da bi se - kako reče Chamberlain - izbjegao »kakav iznenađan potez ili napad«. Jamstvo Grčkoj bio je paničan britanski odgovor na talijansku

¹ *Documents of British Foreign Policy, Third Series V.*

najezdu na Albaniju 8. travnja i bilo je razumljivije od jamstva Rumunjskoj jer se moglo shvatiti kao izraz tradicionalne pomorske strategije na Sredozemlju. Jamstvo Rumunjskoj bio je odgovor na glasine - poslije Hitlerova upada u Prag - da prijeti njemački napad na Poljsku ili Rumunjsku. No Britanci se ne bi bili tako brzo pokrenuli da ih nisu požurivali njihovi francuski saveznici. Chamberlainova se vlada slagala s francuskom u tome da je Rumunjska zbilja ugrožena, ali je držala da bi najbolji odgovor bio okupiti četiri sile, Francusku, Britaniju, Poljsku i Rumunjsku, kojima bi možda pristupile Turska i Grčka, pa čak i Bugarska; barem bi se Poljska i Turska mogle možda navesti da se obvežu braniti Rumunjsku.

No na tome bi valjalo bilo dugo i mukotrpno raditi. Poljski ministar vanjskih poslova, pukovnik Jusef Beck, koji je posjetio London u početku travnja, uljudno se odupro pritiscima ministra vanjskih poslova, lorda Halifaxa, pa i Chamberlainovim, da se Poljska obveže braniti Rumunjsku; nastojao je izbjeći da nepotrebno izaziva Hitlera, hoteći ostaviti otvorena vrata pregovorima. Rumunji su svoje stajalište izložili otvoreno. Kad se njihov poslanik u Londonu, Virgil Tilea, 7. travnja susreo s Halifaxom, objasnio mu je kako bi britanski plan da se okupe četiri sile vjerojatno izazvao Njemačku, te je pridodao da se Poljaci pribojavaju svega što bi moglo sličiti na okruživanje Njemačke.

Chamberlain i Halifax namjeravali su, međutim, i nadalje nastojati oko okupljanja četiriju sila. No kad je 12. travnja francuski ambasador predao Halifaxu tekst prijedloga francuske deklaracije »o izravnome jamstvu Rumunjskoj«, Halifax se usprotivio takvome preuranjenom koraku, navodeći: »Dademo li Rumunjskoj bezuvjetno jamstvo, odbacit ćemo polugu kojom bismo Poljsku i Tursku mogli privesti širim ugovaranjima. Stalni podtajnik u Foreign Officeu, sir Alexander Cadogan, ubilježio je u svoj dnevnik što se zbilo s francuskim prijedlogom: »Nagovorio sam Halifaxa da oko 7 sati 30 minuta posjeti predsjednika vlade, koji je bio odlučno protiv ... Halifax se pojavio u 9 sati 30 minuta, i mi sastavismo brzopjavku za Pariz, protestivajući«. No idućega je dana francuski ambasador podnio »obrazložen izvještaj« o francuskome stajalištu koje da je »neoborivo«. Cadogan je o tome pismeno izvijestio Kabinet, a kasnije su ga pozvali: »Oni su se složili s jamstvom Rumunjskoj!« pribilježio je, očito iznenađen.¹ Tako su jednostrana jamstva Rumunjskoj i Grčkoj bila istodobno objavljena u Londonu i Parizu.

Francuski su razlozi bili možda doista neoborivi; no unatoč tome, zapadnim je Saveznicima, s vojničkoga gledišta, bilo otprilike podjednako teško da pomognu osamljenoj Rumunjskoj kao i osamljenoj Poljskoj; jamstvo je stoga bilo veoma neuvjerljivo ne navedu li se - pošto je Poljska izmakla - bilo Sovjetski Savez, bilo Turska, ili oboje, da to jamstvo pojačaju. Tako je Britanija odmah zatražila od Turske da jamči Rumunjskoj; zauzvrat, Britanija bi jamčila Turskoj. No Turci su bili previše lukavi da bi progutali meku; umjesto toga, sklopili su, 12. svibnja, s Britancima privremen ugovor o suradnji na području Sredozemlja i samo su pristali izjaviti da je ta suradnja potrebna i radi osiguranja stabilnosti na Balkanu. Nakon toga otpočele su Britanija i Turska pregovore radi sklapanja konačnoga ugovora, a njima su se, u srpnju, priključili i Francuzi; no ti pregovori još nisu bili okončani kad je izbio drugi svjetski rat. U međuvreme-

¹ David Dilkes, *The Diaries of Sir Alexander Cadogan, 1938-1945.*

nu su se izjalovila nastojanja Britanije i Francuske da postignu politički ili vojni sporazum sa Sovjetskim Savezom, ponajviše stoga što Poljaci i Rumunji - poput baltičkih država - nisu htjeli Rusima pružiti priliku da svoju vojsku pošalju na njihova područja. No time valjanost britansko-francuskih jamstava nije dovedena u pitanje, iako su zbog toga bila ta jamstva zapravo beskorisna.

Tako je Britanija, zajedno s Francuskom, ušla u rat obvezana ne samo da brani Poljsku, već i dvije države na jugoistoku Evrope, a da nije imala vojnih sredstava da tim obvezama udovolji. Zbog britanske pomorske moći Grčkoj su izgledi bili nešto manje mračni nego Rumunskoj. No Britaniji je bilo teško čak i Grčkoj valjano pomoći ne bude li Italija dobronamjerno neutralna - a bilo je očito da je britansko jamstvo bilo usmjereno baš protiv talijanske agresije.

Kako je ta priča otpočela, tako se i razvijala. Povijest britanskih odnosa s jugoistočnom Evropom pretežno je povijest improvizacija u posljednjem času i preuzimanja obveza, a da nije bilo sredstava da se te obveze ispune. Politika - ako se uopće može tako nazvati - bila je ponajviše uvjetovana negativnim izvanjskim činiocima: ponajprije strahom da se ne naljuti Mussolini, potom strahom da se prerano ne izazove Hitler, poslije toga strahom da se ne razdraži Staljin; kasnije željom da se izbjegnu neprilike sa svadljivim izbjegličkim vladama. Pozitivna se politika, kad je bila pismeno utvrđena, izražavala često u ispravama namijenjenim da korake što su iz kratkoročnih razloga već bili poduzeti opravda ili obrani od napada kritičara ili osporavatelja, bilo u britanskome Ratnom kabinetu, bilo u protuhitlerovskom savezu.

Bilo je prigodnih uspjeha i mnogih primjera izvanredne osobne hrabrosti, te pojedinačne upornosti i djelotvornosti; no, neminovno, više je bilo neuspjeha. Međutim, spremnost Britanaca da učine nemoguće i da riješe nerješivo, ne obzirujući se na nedovoljnu vojnu, gospodarsku ili političku moć, ponešto je ipak pridonijela porazu sila Osovine - iako je veoma malo pridonijela očuvanju britanskih nacionalnih interesa u užem smislu te riječi.

Hitlerovi aduti: trgovina i revizija granica

Jedna je od velikih Hitlerovih prednosti bila što su zapadni Saveznici namijenili zapravo jugoistočnoj Evropi da bude prazan prostor moći. Poslije prvoga svjetskog rata Britanci su jugoistočnu Evropu prepustili Francuzima da bi je politički organizirali okupljanjem antirevizionističkih država u Maloj antanti, dok se taj sustav nije raspao, poslije Hitlerova upada u Austriju. Onda su Britanci i Francuzi prepustili taj prostor Nijemcima da bi ga gospodarski iskoristili. Kad je Cadogan pokušao sažeti pouku što ju je valjalo izvući iz posljedica miinchenske krize, u listopadu 1938, zapisao je: »Mi moramo otpisati naše gubitke u srednjoj i istočnoj Evropi - neka Njemačka, uzmogne li, nađe tamo svoj »Lebensraum« i neka se, bude li mogla, uspostavi kao gospodarski snažna država.«

Privredno dezinteresiranje proteglo se sve do Grčke i Turske, iako se držalo da su one više sredozemne negoli jugoistočne evropske zemlje. Istodobno je Cadogan zapisao: »Sredozemlje je područje našega izravnog interesa jer je glavni put do naših istočnih posjeda i dominiona, i mi smo dužni učiniti što je god u našoj moći da s Turskom i Grčkom održimo

najbolje odnose i dademo im svu moguću potporu.« No kad se zbilo da je valjalo kupiti grčki i turski duhan, vlada je zaključila kako je besmisleno da se pokuša izmijeniti ukus britanskih pušača. Mjesec dana nakon britanskoga jamstva Grčkoj napisao je ministar financija, sir John Simon:

»Oduvijek sam priznavao da je s našega gledišta veoma nepovoljno što Grčka i Turska privredno toliko ovise o svojem izvozu duhana u Njemačku, te da bismo tim zemljama mogli privredno najbolje pomoći stvaranjem u Ujedinjenome Kraljevstvu stalnoga tržišta za orijentalni duhan. No bili smo oduvijek svjesni da bi to naišlo na veoma velike poteškoće ... Vruće želimo da grčkoj vladi nekako objasnimo kako je nama doista dragocjeno da oni sačuvaju svoju neovisnost.«

No sada kad je Britanija dala Grčkoj jamstvo, ministar financija zaključio je kako se može napustiti »pokušaj da se u toj zemlji prodaju povećane količine orijentalnoga duhana«. »Jamačno,« zaključio je, »puste obveze što smo ih preuzeli vrijede ponešto.« Grke, dakako, nismo pitali bi li radije tržište za svoj duhan ili diplomatska obećanja.

Druge tamošnje zemlje imale su čak i manje izgleda da im Britanija bude gospodarski naklona. Tipična je reakcija bila zabilješka u Cadoganovu dnevniku, u listopadu 1938: »George Lloyd¹ u 6 sati 30 minuta o Rumunjskoj. Kaže da moramo smjestiti kupiti 600 000 tona rumunjske pšenice. No mi ne želimo tu prokletu robu, i pitanje je: kanimo li mi obavijestiti Njemačkoj privredni rat? (Nitko ne može tvrditi da je to komercijalan prijedlog.)« Bivše neprijateljske i potencijalno Osovini naklonjene države, poput Bugarske i Mađarske, mogle su očekivati još manje razumijevanja.

Ne naišavši na britansko suprotstavljanje, Njemačka je stoga bila potpuno slobodna da jugoistočnu Evropu privredno čvrsto obujmi. No Hitler je imao i snažno političko oružje, za kojim se Britanci nisu usudili posegnuti, ili, točnije: da su se odlučili poslužiti se tim oružjem, uskoro bi ustanovili da je previše opasno ustrajati u tome. Hitler je Njemačku uspostavio kao revizionističku velesilu, dužnu da ispravi nepravde koje da su joj nanesene mirovnim ugovorima u Versaillesu, Trianonu i Neuillyu, a i druge - zbiljske ili samo zamišljene - nepravde koje bi se mogle pripisati pobjednicima iz prvoga svjetskog rata. To mu je dalo gotovo neodoljivu moć da Mađarsku i Bugarsku zavede ili potkupi područjima koja su im nekoć pripadala, te da zastrašuje države što su se pribojavale teritorijalnih gubitaka, osobito Rumunjsku. Takva su potkupljivanja mogla - barem za neko vrijeme - nadvladati moralne obzire čak i u osoba poput mađarskoga grofa Pála Telekija, koji je bio na glasu kao čovjek častan i čudoredan - jer se ponovno zadobivanje nacionalnog teritorija moglo shvatiti kao najviša od svih dužnosti; međutim, Telekijevo samoubojstvo navodi na pomisao da, u posljednjemu času, u to moralno pravilo nije mogao povjerovati.

Možda se to, na koncu, zbilo i bugarskome kralju Borisu, iako njegovu preranu smrt valja, vjerojatno, pripisati naravnim uzrocima, a ne - kao što se mnogo govorilo - samoubojstvu.

¹ Lord Lloyd, državni sekretar za kolonije, 1940-41.

Britancima se nije milila uloga zaštitnika statusa quo i oduvijek su držali da su im tu ulogu donekle nepošteno nametnuli nepokolebljivo proturevizionistički nastrojeni Francuzi. U doba Chamberlainova smirivanja Halifax je Hitleru pogibeljno jasno dao do znanja kako je Britanija zaokupljena samo time da se preinake granica zbudu miroljubivo, te da ne izazovu »dalekosežno uznemirenje«.¹ Uskoro je uslijedilo Hitlerovo priključenje Austrije i komadanje Cehoslovačke.

Kad su Britanci 1939. godine uletjeli u svoje obveze prema jugoistočnoj Evropi, uskoro su bili uvučeni u igru otimanja područja - i već su se našli u neprilikama. Njihovo jamstvo Rumunjskoj oneraspoložilo je Mađare koji su - zahvaljujući Hitleru - bili ponovno zadobili dijelove Slovačke i Rutenije, te su sad još žešće žudili da od Rumunja preotmu Transilvaniju. No britansko jamstvo Rumunjskoj ispriječilo se na tom putu kao nova zapreka. To je jamstvo bilo i zaprekom Bugarskoj, koja je svojatala barem dio rumunjske Dobrudže.

U početku srpnja rumunjski ministar vanjskih poslova, Grigore Gafencu, priopćio je britanskome poslaniku da je zabrinut zbog toga što »sile Osovine ohrabruju sad mađarski i bugarski iredentizam«; držao je to »dijelom općega plana da se na Rumunjsku izvrši pritisak kako bi bila popustljivija«. U Londonu je mađarski poslanik upozorio na »važna teritorijalna pitanja između Mađarske i Rumunjske što su proizlazila iz nepravednih uvjeta Mirovnog ugovora u Trianonu«, da bi rješenje tih pitanja »na miroljubiv način pročistilo sadašnju zatrovanu evropsku atmosferu«. Hoteći Mađare ohrabriti da ostanu neutralni u ratu koji je već javno bio na vidiku, Foreign Office je brzopleto natuknuo Rumunjima da bi Britanci mogli Mađarima odgovoriti kako oni »imaju na umu da to pitanje postoji,« ali da su »uvjereni kako se o tom teritorijalnom pitanju ne može u sadašnjoj napetoj atmosferi korisno raspravljati«. No Rumunji su reagirali tako silovito da su Britanci odmah povukli svoj prijedlog i obećali kako Mađarskoj neće nipošto *nikad* odgovoriti, a da se prethodno ne savjetuju s Rumunjskom.

Na bugarske zahtjeve Rumunji su bili manje osjetljivi. Kao što reče britanski poslanik u Bukureštu, sir Reginald Hoare: »Transilvanija je neusporedivo osjetljivije mjesto nego Dobrudža«. Britanci su stoga mogli - od travnja 1939. nadalje - izražavati oprezno razumijevanje za zamisao rumunjskoga ministra vanjskih poslova, Gafencua, da se Bugarskoj učine polovični ustupci. No Britanci se nisu usudili tu svoju simpatiju javno izraziti, pa jedva da su stekli kakvu naklonost Bugara.

U jugoistočnoj Evropi nakupilo se i mnogo drugih teritorijalnih i nacionalnih sporova, koji su mogli postati oružjem u Hitlerovim rukama - bugarski spor s Grčkom zbog izlaza na Egejsko more, i s Jugoslavijom zbog Makedonije i caribrodskog područja, mađarski spor s Jugoslavijom zbog Bačke, a možda čak i Hrvatske, te Rijeke, grčki spor s Albanijom zbog sjevernog Epira ili čak cijeloga njezina područja, a da se i ne spominje jugoslavenski spor s Italijom zbog tršćanskog područja, ili navodna talijanska ponuda Jugoslaviji da podijele Albaniju, o čemu je jugoslavenski knez namjesnik Pavle izvijestio Halifaxa, u sprnju 1939. K tome valja pribrojiti i donekle nejasnu težnju Jugoslavije da dobije Solun, koju će Hitler iskoristiti 1941. godine. Sve je to bilo veoma prikladno da Hitleru

¹ Eden, *Facing the Dictators*.

posluži kao eksplozivna naboj u rušilačke svrhe, a Britancima nije moglo biti nego zapreka u njihovim prvotnim nastojanjima da u jugoistočnoj Evropi podignu svojevrsan obrambeni bedem spram Hitlera i Mussolinija.

Tako su Britanci, unatoč svojim unutrašnjim ogradama, ušli u rat kao proturevizionistička sila. Kao što reče Chamberlain, objavljujući jamstva Grčkoj i Rumunjskoj: »Vladi je Njegova Veličanstva najvažnije spriječiti da se silom, ili prijetnjom sile, poremeti status quo u Sredozemlju i na Balkanskome poluotoku.«

O Britancima je tako sudila i država kojoj će kasnije dopasti veoma važna uloga na tome području - Sovjetski Savez. Sredinom tridesetih godina većina je Evropljana bila sklona mišljenju da Sovjetski Savez - unatoč težnji prema svjetskoj revoluciji s obzirom na Hitlera brani evropski status quo. No Hitlerova su beskrvna osvajanja 1939. godine preplašila Staljina, ali i navela na pomisao o mogućim ruskim dobicima u budućnosti. Sovjetsko-njemački sporazum i tajni protokol u kolovozu 1939. još više su podržali te prohtjeve. Staljin će, kasnije, sir Staffordu Cripsu¹ kazati da je Sovjetski Savez u predratnim pregovorima s Britanijom i Francuskom težio preinaci zatečene evropske ravnoteže, iza koje su stajale te dvije sile, no da su one tu ravnotežu htjele održati. Njemačka, pak, da je također težila izmjeni te ravnoteže, i »ta zajednička težnja« da je tvorila podlogu na kojoj se zbilo približavanje Njemačkoj.

Hitlerova tehnika potkupljivanja bila je stoga prikladna u odnosima sa Staljinom, sve dok Staljin nije postao, u Hitlerovim očima, odviše gramzljiv. Ali Britanci nisu htjeli - čak i nakon što su postali Staljinovi saveznici - pristati da formalno i javno priznaju sovjetske zahtjeve spram baltičkih država, istočne Poljske, Besarabije i Bukovine - i ta je obzirnost odgodila sklapanje anglo-sovjetskoga ugovora za više mjeseci, a u Staljina pobudila još veću sumnjičavost spram britanskih nakana. Hitlerovo ohrabivanje sovjetskih prohtjeva bila je svojevrsna tempirana bomba na britanskome putu.

Britanski aduti u jugoistočnoj Evropi

U igri otimanja područja Britanci su, doduše, bili na gubitku, no bilo je i drugih političkih sredstava. Oni su imali prijatelja i obožavatelja u; uskim krugovima elite što su vladale u zemljama jugoistočne Evrope; te! su se elite bile više ili manje nesigurno smjestile na vrhu klimave društvene i piramide, u osnovici koje bijaše siromašna masa seljaštva i ponešto industrijskoga radništva, a u sredini tanak sloj građanstva. (U Mađarskoj u kojoj je industrija bila donekle razvijenija i koja je nekoć imala udjela u habsburškome carstvu - srednja je klasa bila brojnija, to se može reći o Grčkoj, zbog njezina snažna brodarstva i trgovine.) Britancima naklonjenih ličnosti bilo je i u vladama što su bile na vlasti, i među »demokrat- »skom« opozicijom, osobito u redovima seljačkih stranaka.

Različiti su bili razlozi naklonosti spram Britanije. Sve u svemu, Britanci su bili džentlmeni. Sve u svemu, Hitler to nije bio. Britanci su, donekle s pravom na tom području uspjeli steći moralno nadmoćniji položaj nego Hitler. Britanski diplomati mogli su u jugoistočnoj Evropi dijeliti ukore ministrima vanjskih poslova, predsjednicima vlada, pa i državnim

¹ Cripps je bio ambasador u Moskvi 1940-42.

poglavarima, poput starijega đaka koji u engleskim školama kori nemarna dječaćića uhvaćena u kakvoj osobito odvratnoj povredi školskih pravila ponašanja - i mnogi su od njih pri tome često jeftino prošli. Churchill je mogao nametnuti svoje osobno uvjerenje da je neutralnost neka vrst zločina i da je popuštanje Hitleru grijeh protiv više moralnosti.

U Grčkoj, Jugoslaviji i Rumunjskoj bilo je prijateljskih usoomena na * savezništvo u prvome svjetskom ratu. Kraljevi i namjesnici gajili su dužno ' štovanje spram britanske kraljevske obitelji, a katkad je bilo i spona osobne privrženosti. Foreign Office je zamolio kralja Đuru VI da pošalje pisma ohrabrenja ili upozorenja grčkome kralju Đuri II, jugoslavenskome knezu namjesniku i bugarskome kralju Borisu - pa čak i potpisanu fotografiju i osobnu poruku mađarskome namjesniku. Samo je rumunjski kralj Karol bio isključen iz kraljevskoga dopisivanja, no ne iz političih razloga, već vjerojatno zbog toga što je javno živio sa svojom ljubavnicom, gospođom Lupescu, dok je njegova žena, kraljica Jelena, živjela u Firenzi.

(Foreign Office je doduše na veliko iskorištavao kraljevske spone dok god su kraljevi i namjesnici bili na vlasti, no ne stoji - premda se u to često vjeruje - da su Britanci iz načela nastojali održati kraljeve na prijestoljima, ili ih ponovno posaditi na njih nakon što su otišli u izbjeglištvo. Churchill - koji je predano vjerovao u monarhiju, podjednako iz povijesnih i iz osjećajnih razloga - jednoč je zapisao: »Svjestan sam izrazitih predrasuda Foreign Officea spram svih kraljeva.« To je bilo namjerno podrugivanje; pa ipak, od svih kraljeva koji su izbjegli iz jugoistočne Evrope, Foreign Office - i Churchill samo su kralja Đuru II ozbiljno nastojali ponovno posaditi na njegovo prijestolje; osvrnemo li se na nastojanja u korist jugoslavenskome kralju Petru, danas nam ona izgledaju kao osobito i razvučena i do u tančine razrađena majstorija da se sačuva obraz.)

Britancima naklonjene krugove poticala je stara legenda o britanskoj nepobjedivosti. U tmurnome ljetu 1940. godine izrazito je prevladala nova legenda o neodoljivoj moći Hitlera, no ta će legenda nakon Hitlerove najeze na Rusiju uskoro početi blijedjeti i probritansko će se raspoloženje u krugovima viših i srednjih klasa u jugoistočnoj Evropi - pa čak i među seljaštvom - pojačati zbog straha od sovjetske prevlasti i društvenoga preokreta.

Osebuja je pojava ratovanja u jugoistočnoj Evropi da su tamošnje prilike bile potencijalno revolucionarne, a da ni Hitler ni Staljin - pa niti Britanci, što i nije tako neobično - nisu ozbiljnije pokušali revoluciju iskoristiti u vojne svrhe. Hitler je imao neugodno iskustvo sa Željeznom gardom - u kojoj su neki doista imali revolucionarne nakane, dok su ostali bili prevratnička rulja - pa je protiv nje podupirao najzad društveno konzervativnoga generala Iona Antonescua. Moskva se rado poslužila bugarskim ili rumunjskim komunistima za prosovjetsku propagandu, ili da izvedu prigodne štrajkove, demonstracije ili sabotaže, no ne i za što ozbiljnije. Ona jedva da je bila zadovoljna grčkim komunistima, i to ne samo radi dobrih anglo-sovjetskih odnosa. U Jugoslaviji je komunist Tito, ne obazirući se na Moskvu, izveo vlastitu revoluciju. Pragmatična ali oportunistička čud Britanaca namijenila im je da upravo oni natješnje surađuju s revolucionarnim pokretima u jugoistočnoj Evropi što su ih predvodili komunisti.

Kad je rat izbio, britanski su »vladajući krugovi« bili, međutim, žestoko protukomunistički nastrojeni i spram Sovjetskoga Saveza sumnjičavi.

2. Solunska fronta, ili Balkanski blok?

Kad je izbio rat, zapadni su Saveznici mogli, u teoriji, birati između političke i vojne akcije u jugoistočnoj Evropi. Hoteći izbjeći da razdražu Mussolinija i sumnjajući da je vojna akcija doista moguća, Britanci su bili skloniji da sa političkom akcijom uznastoje jugoistočne evropske države privoljeti na to da zaborave na svoje nacionalne razmirice, te da se udruže u balkanski blok, koji bi bio dovoljno snažan da odoli njemačkome pritisku. Taj bi se blok zasnivao na Balkanskoj antanti iz 1934. godine i pomoću njega kao da bi jamstva Rumunjskoj i Grčkoj mogla biti osnažena. Tom je rješenju bio naklonjen i rumunjski ministar vanjskih poslova, kojega su u ljetu 1939. Turci donekle ohrabрили. Kad je izbio rat, Halifax je kazao u Ratnom kabinetu da je njegova politika «neutralan balkanski blok» i pridodao da je Bugarska »ključ za Balkan«. Ta će politika uskoro postati kratkoročno taktički uporabiva kao sredstvo da se Francuzi odvrte od zamisli solunskoga bojišta.

Balkansku antantu osnovala su Rumunjska, Jugoslavija, Grčka i Turska da bi obuzdavale Bugarsku i spriječile je, bude li potrebno i silom, da od te četiri države iznuđuje teritorijalne ustupke. Bugari je, dakako, nisu podnosili - britanski je poslanik u Sofiji, George Rendel, kasnije napisao: »Bugari su je doživljavali mnogo više kao uzničkoga stražara nego kao prijateljski raspoložena redara.« Hitlerovi su uspjesi u revidiranju mirovnih ugovora dakako obođrili bugarske nade da će od Rumunjske zadobiti barem južnu Dobrudžu. Gafencu, a i neki drugi Rumunji, bili bi možda pristali barem obećati da bi to područje mogli ustupiti - kao cijenu da se Bugari privole da pristupe balkanskome bloku: Halifax je, u listopadu, s pouzdanjem govorio o toj mogućnosti. No nevolja je bila u tome što bi bilo kakav ustupak Bugarskoj otvorio put ruskim i - još gore - mađarskim teritorijalnim zahtjevima.

U siječnju 1940. Mihai Antonescu - tada jedan od sporednih rumunjskih političara - posjetio je Rim i izložio zamisao da bi Rumunjska - u zamjenu za jamstvo da neće biti napadnuta - mogla ustupiti Mađarskoj pojas područja širok 20 do 40 km, poznat kao Szamar-Arad pojas, i Temišvar; no Mađari su se radije pouzdavali u izgleda na veći dobitak, i kad su, talijanskim posredovanjem, saznali o toj zamisli, otklonili su je. Kod kuće se Gafencuu na njegovu putu ispriječio moćni opozicijski vođa, Julije Maniu, iz Narodne seljačke stranke, koji se početkom 1940. godine borio protiv bilo kakvih teritorijalnih ustupaka.

Kad se Balkanska antanta sastala u Beogradu u veljači 1940, Gafencu je dospio u slijepu ulicu; on je bio voljan priznati da su Bugari s pravom

polagali pravo na Dobrudžu, no o tome se nije moglo pregovarati prije općeg mirovnog ugovora, jer bi pregovori o tome inače odmah snažno potkrijepili sovjetske i mađarske zahtjeve prema Rumunjskoj.

To je značilo da je bilo malo nade da bi Rumunjska - ili Turska - mogle Bugarsku privući Balkanskoj antanti. Unatoč tome, Halifax je beogradski sastanak ocijenio tvrdoglavo optimistički: četiri su države, napisao je lordu Chatfieldu, ministru za usklađivanje obrane, »više no ikada svjesne da im je dijeliti istu sudbinu«, pa su odlučile obnoviti Antantu na sedam godina. (A bio je to zapravo njihov posljednji sastanak.) Najvažnije je, pisao je Halifax, što su se vlade Balkanske antante dogovorile da se održe sastanci štabova kako bi se pripremila zajednička obrana. U travnju 1940. predviđao je general Ioannis Metaksas da su ti pregovori balkanskih štabova na najboljem putu da otpočnu. Iako se držala podalje od Balkanske antante, Bugarska je javno iskazivala svoju suzdržljivost. Njezin ministar vanjskih poslova nekim je beogradskim novinama izjavio: »Prije završetka rata nećemo poduzeti ništa što bi moglo otežati položaj naših susjeda.« O Bugarskoj je govorio kao o »odanome članu balkanske obitelji naroda«. Halifax je stoga mogao, a da mnogo ne pretjeruje, iznijeti 29. travnja u memorandumu Ratnome kabinetu: »Do sad nam je prilično uspijevalo da na Balkanu uspostavimo i održavamo frontu prema njemačkome pritisku i prodiranju. Oslanjajući se na Tursku, ta fronta obuhvaća Jugoslaviju, Rumunjsku, Bugarsku i Grčku, a Mađarska je teško održiva predstraža. Bugarska je oduvijek bila slaba točka u tome rasporedu, no i tu smo posljednjih mjeseci uspjeli konačno ojačati naš položaj ...«

No njemačke pobjede na Zapadu uskoro su poljuljale tu krhku balkansku tvorevinu oko koje su britanski diplomati - osobito u Sofiji - toliko nastojali. Desetog svibnja zabilježeno je u Južnom odjelu Foreign Officea: »Zasad pregovora štabova Balkanske antante *neće* biti... Ne budu li se prilike na Zapadu razvijale veoma nepovoljno po nas, Jugoslaveni bi se mogli odvažiti i sudjelovati...« No 18. lipnja preporučio je poslanik u Beogradu, Ronald Campbell,¹ da se oko balkanske uzajamnosti nastoji »veoma obzirno«: »aktivno se i, pogotovu, otvoreno upletati, opasno je, i...«

Britanska nada u »neutralan balkanski blok« zapravo se izjalovila padom Francuske, koji je Rumunjsku primorao na velike teritorijalne ustupke Rusiji, Mađarskoj i Bugarskoj i naveo je da otkáže Balkansku antantu i britansko jamstvo. Britanci su se usmjerili na to da osnuju obrambeni savez četiriju, triju ili barem dviju država; od toga su najzad odustali u travnju 1941.

Britanski plan o »balkanskome bloku« od početka su potkopavali teritorijalni sporovi na tome području i, još više, nedostatak vojne moći koja bi podupirala britansku diplomaciju. Pošto se taj plan izjalovio, Britanci su se usmjerili na zamisao o konfederaciji, koja da bi bila rješenje za poslijeratne probleme jugoistočne Evrope - no i ta je zamisao bila osuđena na neuspjeh, jer je Staljin bio drukčije naumio.

¹ Sir Ronald Campbell, P. C, G. C. M. G., C. B., ambasador u Kairu 1946-50.

Solunska fronta?

Od prvih je ratnih dana Chamberlainova vlada bila upletena u raspru s Francuzima o ratištu u jugoistočnoj Evropi. Kasnije se o tome nastavio natezati s Amerikancima i Rusima Churchill, preuzevši ulogu Francuza.

Neposredno je bilo u pitanju da se pronade gdje drugdje zadati Njemačkoj udarac, umjesto na zapadnome bojištu. Britanci su se i Francuzi potpuno slagali u tome da još nisu vojno pripremljeni za akciju na zapadu. Ali Britanci su bili mišljenja da nisu pripremljeni ni za akciju na jugoistoku; oni su se za dogledno vrijeme - to se u ono doba redovito isticalo - htjeli usredotočiti na privredno ratovanje protiv Njemačke. Francuzi, manje flegmatični i izravnije ugroženi od Nijemaca, držali su da je potrebna neka vrst vojne akcije kako bi se barem održala politička stabilnost i ohrabrio moral kod kuće.

Zamisao o solunskom bojištu bila je zacijelo privlačna jer je obnavljala uspomene na rat 1914-1918. godine i konačno pobjedonosno ratovanje pod francuskim vodstvom što je francuske armije dovelo preko Dunava u srednju Evropu. (Britance je ta zamisao više podsjećala na razočaranja, bolesti i dugo razdoblje dosade; kad je nadošla pobjeda, Britanci su skrenuli prema Tjesnacima, prepustivši Francuzima da jurnu na sjever.) Godine 1939. Daladierova je vlada poslala generala Maxima Weyganda u Siriju. On je bio poznat kao jedan od velikih vojskovođa u ratu 1914-1918. godine i kao čovjek koji je 1920. godine pomagao Poljacima u njihovu povijesnom suprotstavljanju boljševičkim vojskama; kasnije se umiješao u francusku politiku, na krajnjoj desnici, pa je Daladieru mogao postati opasan.¹ Glasovit i ambiciozan francuski general, koji je i u Parizu vodio iz pozadine svoju igru, zadat će - preuzevši zapovjedništvo u tradicionalno britanskome interesnome području, na Bliskom istoku - Britancima, zacijelo, briga. Tako se, doista, i zbililo.

Pet dana nakon što je Britanija objavila rat Halifax je u Ratnome kabinetu izjavio da Francuzima namjerava kazati kako se »sve dok Italija jasno ne očituje svoje namjere, vlada Njegova Veličanstva nada da francuska vlada neće ovlastiti francuske vojne vlasti da na Balkanu poduzmu akciju poput one o kojoj su francuske i britanske vojne vlasti raspravljale prije izbijanja rata, kad se pretpostavljalo da će se Italija svrstati uz Njemačku«. Potom je Halifax izložio svoju alternativu »neutralnoga balkanskog bloka«. No bilo je dvojbeno da li će diplomatski pritisak dostajati da obuzda Francuze: tri dana kasnije Chamberlain je u Ratnome kabinetu izjavio kako kani otići u Pariz, uz ostalo i stoga da bi s Daladierom razgovarao o stavu Saveznika prema Italiji i o »planovima za akciju na Balkanu što ih, navodno, razmatra general Weygand«.

Foreign Office se pribojavao da bi taj saveznički vojni pokret, osim što bi imao druge štetne posljedice, mogao izazvati Mussolinija da uđe u rat; i Chamberlain - koji možda još nije bio izgubio sve nade da bi se Mussolini mogao pokazati džentlemenom - a još više, britanski vojni šefovi imali su, zbog britanske strategije u Sredozemlju, razloga priželjkivati da Italija ostane neutralnom. Ratni kabinet razmatrao je 14. rujna memorandum Foreign Officea, u kojemu, na kraju, stoji: »Držimo da nam je neutralna i, a fortiori, prijateljska Italija korisnija od Balkana što bismo ga natjerali da

¹ Francois Fonvieille-Alquier., *The French and the Phoney War*, 1939-40.

se zarati. A jedno s drugim gotovo je sigurno nespojivo.« Međutim Churchill je - tadašnji prvi lord Admiraliteta — još dalekovidnije razmotrio i mogućnost da se Njemačka usmjeri protiv Rumunske: u tom slučaju »mi bismo morali učiniti što god možemo da protiv njemačke opasnosti svrstamo Jugoslaviju, Grčku, Tursku, Bugarsku i Rumunjsku«.

Ratnome kabinetu saopćeno je 20. rujna da načelnici štabova još »priлично strahuju« zbog Weygandovih pothvata na Balkanu. Zato neka britanski ambasador »predoči francuskoj vladi da treba biti krajnje oprezna«. Unatoč tome, Daladier je u Vrhovnome ratnom vijeću istaknuo idućeg dana kako je »važno da se zamisao o istočnoj fronti održi«, te je kazao kako bi neki očevidan dokaz o namjeri Saveznika da Balkanu pomognu - kao kad bi, na primjer, poslali vojsku u Solun ili u Carigrad - ostavio snažan dojam; zahtijevao je da se o tome najhitnije odluči. Chamberlain je nastojao dobiti na vremenu.

Razgovori anglo-francuskih štabova naizgled su se doimali kao da je sporazum postignut. Načelnik štaba ratne mornarice izjavio je 6. listopada u Ratnome kabinetu kako je »u razgovorima s Francuzima jedan od najvažnijih naših ciljeva bio da ih uvjerimo u nedomišljenost njihove zamisli o ekspediciji u Solun. U tome smo uspjeli.« Zaključeno je da će Saveznici iskrcati ograničene vojne snage u Solun samo ako Njemačka napadne u jugoistočnoj Evropi, a Italija ostane neutralna, no i tada jedino ako to Grčka zatraži, a Italija se s time složi. (Začudo, Saveznici su tada prvi put uzeli u obzir grčke želje.)

Taj je zaključak bio sasvim dobar. No pri kraju studenoga Britanci su dočuli kako se očekuje da će se Weygand vratiti u Pariz s »podosta dalekosežnim zamislima o štabnim pregovorima s raznim balkanskim državama«. Istodobno su britanski načelnici štabova, u »Izvještaju o stratezijskoj situaciji u jugoistočnoj Evropi i o djelatnosti generala Weyganda« zaključili da je Weygand »prekoračio granice određene političkim sporazumom između Vlade Njegova Veličanstva i francuske vlade«. U Ratnome kabinetu Halifax je 30. studenoga isticao da Weyganda valja »odvratiti« od toga da ometa »sadašnju ravnotežu«. Ali Churchill je izrazio nadu da će britansko stajalište »biti priopćeno riječima koje bi bile u skladu s dužnim obzirima prema tako istaknutoj osobi kao što je general Weygand« i pridodao kako on osobno drži da se Balkan postupno okreće prema Saveznicima; a ako na našu stranu pristižu Grčka, Rumunjska i Jugoslavija, moguće je da čak i Italija tako postupi.

Uskoro je postalo jasno kako Francuzi ne dijele britansko stajalište da je potrebna talijanska neutralnost. U početku prosinca ministar za usklađivanje obrane, lord Chatfield, izjavio je u Ratnome kabinetu kako Francuzi pomišljaju na balkansku ekspediciju čak i ako se Italija tome protivi. Kabinet je potvrdio stajalište kako »prvenstveno valja pripaziti« da čak ni pripreme za Balkan ni na koji način ne izazovu Italiju.

Na sastanku Vrhovnog ratnoga vijeća 19. prosinca Francuzi su se mlako zalagali da Saveznici uskoro interveniraju, ali su izvršili snažan pritisak da se »balkanska fronta« jugoistočnih evropskih država stvori diplomatskom djelatnošću i isporukama vojnoga materijala. Chamberlain je ponovno govorio o opasnosti »nepoželjnih reakcija u Italiji«. Francuzi nisu uviđali da bi se valjalo savjetovati s Talijanima, no najzad su se ipak složili da bi britanski ambasador mogao s Talijanima neslužbeno stupiti u dodir. Zauzvrat, Britanci su koncedirali da bi Francuzi mogli nastaviti

štabne dodire s Jugoslavijom i Rumunjskom; no pribojavali su se dodira s Grčkom jer je po svoj prilici Mussolini na Grčku »osobito osjetljiv«.

Francuzi su već zacijelo bili razdraženi britanskim izmicanjem i htjeli su akciju, ili barem privid akcije. I tako se francuski ambasador požurio i na Badnjak - dok britanski ambasador još nije bio stigao stupiti u dodir s talijanskom vladom - posjetio grofa Galeazza Ciana, te ga obavijestio kako su Francuska i Britanija zaključile da ne bi mogle ostati po strani izvrše li »Njemačka i SSSR« agresiju na Rumunjsku. Stoga kane poduzeti stanovite pripremne mjere kako njihove snage u Siriji i drugdje na Bliskome istoku ne bi pristigle prekasno. Njima da nije do toga da izazivaju talijanske sumnje, nadaju se naprotiv da će Talijani surađivati. Ciano je hladno odgovorio da se Italija neće dezinteresirati na Balkanu, te da će izvijestiti Ducea. Francuski je korak oneraspoložio dakako Britance. Kad se britanski ambasador najzad, u početku siječnja, susreo s Cianom, rečeno mu je samo to da Mussolini nije voljan razgovarati.

Glasine o anglo-francuskome natezanju oko Soluna bile su već počele izazivati uzbuđenje u jugoistočnoj Evropi, a i dalje. U početku je Weygand ustanovio da su Jugoslaveni veoma voljni surađivati. Kad je bio u Parizu, u prosincu 1939, kazao je tamošnjemu jugoslavenskom poslaniku da bi valjalo pripremiti bazu u Solunu, te da bi u tu svrhu bilo potrebno pet divizija. Također je u prosincu neki francuski štabni oficir u Parizu posjetio Beograd da bi »neslužbeno« pregovarao s jugoslovenskim generalštabom. No knez namjesnik Pavle izjavio je 31. prosinca nedavno pristiglome britanskom poslaniku, Ronaldu Campbellu, kako je načuo da su Francuzi veoma zagrijani za solunsku frontu, ali da se britanska vlada tome opire. I on to smatra veoma razboritim jer Francuzi imaju samo tri divizije u Siriji, Nijemci, naprotiv imaju možda i 48 divizija na raspolaganju za Balkan.

Knez Pavle i nije se osobito protivio povjerljivim pregovorima štabova, već ga je veoma oneraspoložilo što su se Francuzi »razgalamili o toj zamisli u štampi i tako Njemačku dobrano upozorili da pripremi protumjere«. Uskoro je potom britanski poslanik u Sofiji zabilježio kako se »na Balkanu veoma šire vijesti o namjeri Saveznika da otvore balkansku frontu, a potekle su iz nagađanja o tome u koje je svrhe mogla biti ustanovljena armija generala Weyganda«. U Bugarskoj su te glasine izazvale potištenost, jer se držalo da će zapadni Saveznici, budu li Rumunjskoj htjeli priskočiti u pomoć preko Soluna, zacijelo nastupati kroz Bugarsku. Britanski poslanik, George Rendel,¹ kasnije je napisao: »Nije ... pretjerano kazati da su za prvih šest mjeseci rata Bugari bili duboko uvjereni kako je vjerojatnije da će njihovu neutralnost narušiti Saveznici, a ne Njemačka.«

O tome je 11. siječnja progovorila i moskovska radio-stanica, napavši planove »anglo-francuske koalicije« o otvaranju južne fronte na Balkanu: »Cim se čete generala Weyganda počnu iskrcavati u Solunu, Njemačka neće ostati skrštenih ruku ... Dok Francuzi i Englezi pristignu na poprište, njemačke će mehanizirane jedinice biti u mogućnosti da već započinju cijelu sjevernu Jugoslaviju, sve do Beograda.«

¹ Kasnije Sir George Rendel, K. C. M. G., ambasador Nj. V. u Belgiji, 1947–50.

Ponešto naklonosti spram zamisli o solunskome bojištu kao da je doista bilo samo u Ateni. Kad su se u početku siječnja britanski i francuski vojni atašei susreli s grčkim zapovjednikom, generalom Aleksandrom Papagosom, on se osvrnuo na mogućnost da se rat proširi na Balkan i, prema britanskome prikazu, »ostavio dojam da sebe i Grčku neopozivo drži našim neformalnim saveznicima«. (Nakon što je vijest o tome stigla u London, britanski su vojni atašei u jugoistočnoj Evropi bili upozoreni da ne sudjeluju u francuskim dodirima s balkanskim glavnim štabovima.)

Između britanskih i francuskih vojnih šefova rasprava je bivala sve žučnija. Načelnici štabova ustanovili su da Weygand odjednom potpisuje sebe kao »vrhovni zapovjednik istočnosredozemnoga poprišta operacija«; oni su odlučno istakli da nipošto nisu voljni kao *fait accompli* prihvatiti položaj što ga je Weygand očito pokušavao sebi osigurati, te su se usprotivili tome da britanske jedinice služe pod francuskim zapovjednikom - u dijelu svijeta što su ga držali pretežno britanskim interesnim područjem. Četiri mjeseca kasnije oni su još bili zabrinuti zbog »čudnovatoga nesporazuma«, jer da je Weygand bio postavljen za »generalisimusa savezničkih snaga na Bliskom i Srednjem istoku«.

Britanci su se uzalud pouzdavali da će kruta vojna zbilja urazumiti Francuze. Načelnici štabova odobrili su 19. siječnja aide memoire, u kojem se obrazlagalo kako je potrebno »barem 20 do 24 savezničkih divizija« da bi se zaposjeo Solun i neprijatelj spriječio da prodre preko Soluna. Grci su ponudili da će namaknuti 10 grčkih divizija - s tom ponudom Britanci nisu računali s obzirom na njezinu nominalnu vrijednost - a to je značilo da bi Francuzi morali namaknuti 10 do 14 divizija jer bi sve raspoložive britanske snage morale biti određene za obranu Turske; a Britanci su mislili da Francuzi te divizije ne mogu pribaviti. Kako bilo da bilo, Britanci su držali da im pripada pravo veta, jer da se - načelnici štabova su obrazložili - Francuzi mogu iskrcati samo ako Britanci namaknu brodovlje u tu svrhu.

Francuzi su, štoviše, bili uvjereni da se Njemačka može poraziti na vlastitu tlu, napredovanjem »kroz jugoslavenske zemlje i Austriju«; to je uvjerenje bilo donekle zasnovano na procjeni da će se Grci, Srbi i drugi narodi na jugoistoku Evrope pridružiti Saveznicima i zajedno s njima ratovati, pa da bi se stoga »s ograničenim izdatkom savezničkih snaga« mogla poduzeti navalna operacija, »možda čak i odlučnoga opsega«. Baš takvim se zamislima zanosio i Churchill - no nije i Halifax, koji je 16. veljače napisao: »Dok ne budemo raspolagali većom silom ... sumnjam da ćemo moći računati... na suradnju balkanskih država koje će izravno biti izložene njemačkome napadu ili zastrašivanju, naime na suradnju Jugoslavije, Rumunjske, Mađarske i Bugarske ... Sve se to svodi na davnašnji zaključak da se na Balkanu moramo opružiti prema svojemu pokrivaču.« Halifax se na to ponovno osvrnuo pri kraju ožujka: »Zastoj na Zapadu šteti francuskome položaju i moralu više no nama ... Pariz će stoga nastojati da izađe nekako iz toga mrtvila ... Jedan će od njegovih prijedloga sigurno biti jugoistočna Evropa.« No državama je u jugoistočnoj Evropi - obrazlagao je Halifax - najvažnije da ostanu izvan ratnoga sukoba i sačuvaju svoju neovisnost; Saveznici da će stoga mnogo izgubiti prošire li rat na jugoistočnu Evropu »osim ako - i to je bitno - njihova vojna akcija ne bi bila uvjerljivo uspješna i presudna«. A ona to - Halifax je is time bio načistu - ne može biti.

U to su doba Britanci dočuli o još jednoj Weygandovoj zamisli - da se, naime, u Rumunjsku pošalje ekspedicija zračnim putem. To je saznao zrakoplovni potpukovnik lord Forbes, britanski zrakoplovni ataše u Bukureštu, kad se potkraj ožujka sastao s Weygandom u Beirutu. Weygand je ustvrdio da mu je vrhovni zapovjednik francuskoga zrakoplovstva obećao toliko aviona koliko ih bude trebao; on da je u Rumunjsku izaslao nekoga štabnog oficira da o tome planu raspravlja; rumunjski glavni štab da je planom na početku »bio zaplašen«, no Weygand da drži kako će ga oni najzad ipak prihvatiti. Na Rumunjima bi bilo da se pobrinu za isključivu porabu »većega broja aerodroma«, a svrha da bi bila održati bojnu liniju na Karpatima. Kad su se Britanci o tome planu raspitali u Parizu, rečeno im je da je Forbes zacijelo Weyganda pogrešno shvatio. No očito je da nije.

Međutim Francuzi su i nadalje izvještavali o uspjesima u potajnim štabnim pregovorima u Grčkoj i Jugoslaviji. Navodili su da grčki glavni štab pokazuje mnogo dobre volje. Francuski oficiri iz Sirije da su ovlašteni nadzirati grčke aerodrome, te da je Saveznicima odobreno da mogu podići skladišta za opskrbljivanje. Šef grčkoga glavnog štaba da je - navodili su - voljan dopustiti iskrcavanje francuskih jedinica u Solunu prije no što koncentracija grčke vojske bude dovršena. Francuzi su također izvještavali da je Jugoslavenski glavni štab predao prve obavijesti o prometnim vezama i prijevozu, te da je obećao obavijestiti o zračnim lukama.

Iako su se složili u tome da se francuski štabni dodiri s Jugoslavijom, Rumunjskom i Grčkom nastave, britanski načelnici štabova zahtijevali su, međutim, da se »balkanskim državama nipošto ne smije dati razloga da povjeruju kako Saveznici priželjkuju narušiti njihovu neutralnost.« Kad su se britanski diplomatski predstavnici sastali u travnju u Londonu - taj je sastanak bio kao neki Halifaxov nadomjestak za vojnu akciju - ti su se predstavnici izjasnili prilično pesimistički o spremnosti jugoistočnih evropskih država da se opiru Njemačkoj.

Vojni slom u Skandinaviji, u travnju, nije ohladio francusko oduševljenje za solunsko bojište, ali je ojačao britansko suprotstavljanje. Francuzi su se još 23. travnja pripremali da kod grčke vlade poduzmu diplomatski korak radi odašiljanja vojske u Solun: Britanci su na taj korak nerado pristali. No četiri dana kasnije izjavili su načelnici štabova u Ratnom kabinetu kako je skandinavsko iskustvo potvrdilo da se vojka nipošto ne smije iskrcavati bez potrebne zračne obrane, a da protuavionski topovi i avioni za Solun još nisu osigurani. Da je dobro ako ih Francuzi mogu proizvesti, »u protivnom morali bismo jasno kazati... da zamisao o ekspediciji valja napasti«.

Pierson Dixon¹ mogao je 6. svibnja zabilježiti: »Sad kad se solunska zamisao napušta, manja je opasnost da će Francuzi uznemirivati Grke«, a 13. svibnja zabilježio je John Nichols: »Solunska se zamisao, kojom su nas Francuzi salijetali, neće provesti u djelo zbog suprotstavljanja našega glavnog štaba.«

Tako su Britanci na kraju nadjačali, a Francuzi su, pritisnuti na zapadu, pozvali Weyganda u domovinu da ih pokušava sačuvati od poraza; naposljetku, on se udružio s maršalom Pétainom. Britansko opiranje solunskoj fronti potjecalo je donekle iz nepovjerenja spram Weyganda;

¹ Sir Pierson Dixon, G. C. M. G., C. B., ambasador u Francuskoj 1960-64.

no mnogo više iz sumnjičavosti zbog dojma da Francuzima posve nedostaje smisao za zbilju ili za ozbiljno planiranje. A nadasve iz odlučnosti da se sva raspoloživa sredstva usredotoče za temeljni britanski cilj: da se štiti sredozemni pomorski put, te da se brane Egipat i Tjesnaci; sve je drugo bilo sporedno važno.

Unatoč tome što su u to doba Britanci bili tako neskloni i skeptični spram zamisli o balkanskom bojištu i o napadu na Njemačku iz jugoistočne Evrope, ta je zamisao i nadalje bila živa, osobito u Churchilla, kao zadovoljiva alternativa pravovjernijim strategijama, pa je uzbuđivala i užasavala Amerikance, kao što je jednoć uzbuđivala i užasavala Britance. Mit o solunskome bojištu — ili o ekspediciji u Rumunjsku ili Mađarsku zračnim putem - održavao se i u jugoistočnoj Evropi, pa je utjecao na jugoslavenske vojne šefove u godinama 1940. i 1941. a također i na Rumunje i Mađare u godinama 1943. i 1944. Ta je sablast obilazila i Hidera za sve vrijeme rata; on nije mogao zaboraviti da je - kao što jednom reče - »Solun bio prošloga puta početak njemačkog poraza«.

Potpaliti Balkan

Opasnost francuskog sloma u lipnju navela je britanske vojne stručnjake da se u posljednji čas predomisle, pa su zaključili da je za Saveznike korisno »potpaliti Balkan«. Zajednički odbor za planiranje razmatrao je mogućnost da se Francuskoj pomogne »razbuktavanjem protuosovinskoga požara na Balkanu«, pa je 4. lipnja zaključio kako »uslijedi li posvećeni slom Francuske, a Balkan još bude neutralan, mi držimo da će iščeznuti i posljednji izgledi da Balkan ikad privedemo na našu stranu«. Da bi britanska politika morala stoga »ohrabriti Balkan da intervenira na našoj strani dođe li do rata s Italijom«. U međuvremenu je francuski poslanik u Sofiji izjavio svom britanskom kolegi kako oni moraju »potpaliti« Balkan, dok su u Beogradu Francuzi poticali Jugoslavena da napadnu Italijane u Albaniji. No odgovora nije bilo. U Foreign Officeu je Nichols 15. lipnja zabilježio: »Veoma je, čini se, dvojbeno da ćemo uspjeti na Balkanu išta r>otr>aliti.«

Francuska je pala. U početku srpnja izjavili su načelnici štabova Foreign Officeu kako je »malo nade da ćemo sad ikako moći utjecati na balkanske prilike«; no kako je važno da će Njemačka i Rusija biti na suprotnim stranama u svakome balkanskom sukobu.

Tad je Foreign Office priopćio svojim predstavnicima u glavnim gradovima jugoistočne Evrope kako prvenstveno moraju uznastojati »da iskoriste uvjete pogodne da Rusiju i Njemačku zavade na Balkanu«.

3. Britanija, Rusija i jugoistočna Evropa, 1939-1941

»Zavaditi« Rusiju i Njemačku zbog jugoistočne Evrope kao da isprva nije bio sretan pothvat, zbog očevodne Staljinove odlučnosti da pod svaku cijenu izbjegne rat; i nema dokaza da bi ijedna od britanskih spleta na tome području bila utjecala na Hitlerovu odluku da napadne Rusiju.

»Zavada« je zapravo bila tek jedna od mnogih taktika što su ih Britanci iskušavali u politici spram Rusije do lipnja 1941.

Kad je rat izbio, u Britaniji su, dakako, prevladavali razočaranje i nepovjerenje u Sovjetski Savez, izazvani slomom anglo-francusko-sovjetskih pregovora u ljetu 1939. i sovjetsko-njemačkim paktom u kolovozu. No Chamberlain se još ipak nadao da će se sporazumjeti s Rusima i da će ih odvojiti od Njemačke.

To je došlo do izražaja kad je Ratni kabinet raspravljao o pregovorima za sklapanje britansko-francusko-turskoga ugovora, koji su u rujnu i listopadu 1939. zapali u poteškoće zbog pregovora Turske i Rusije da zaključe ugovor o uzajamnoj pomoći. Anglo-francusko-turski pregovori tijekom ljeta bili su teški jer su Turci visoko bili odredili svoju cijenu. No Halifax je 18. rujna u Kabinetu izjavio da bi se sporazum mogao postići ako Britanija ponuđeni zajam od 10 milijuna funti za nabavu ratnoga materijala povisi na 21 milijun funti. Nije bilo dovoljno vremena: turski ministar vanjskih poslova, Sükrü Saradžoglu, pripremao se otići u Moskvu, a Halifax je želio da on prije toga potpiše ugovor s Britanijom i Francuskom, jer da bi ga to moglo »potaknuti da bude odlučniji u pregovorima sa sovjetskom vladom. Saradžoglu je odgodio svoj odlazak u Moskvu kako bi mogao biti utanačen sporazum o političkim pitanjima ugovora; prema Protokolu II tog sporazuma Turci, izričito, nisu bili dužni poduzeti bilo kakvu akciju koja bi mogla izazvati rat s Rusijom - na toj su odredbi Turci veoma uporno ustrajali. Tada su zatražili još 4 milijuna funti, što da je - reče Halifax - »visoka ... no ne i previsoka ... cijena turskoj neutralnosti«. Anglo-francusko-turski ugovor parafiran je 28. rujna, no njegovo je potpisivanje odgođeno dok se Saradžoglu ne vrati iz Moskve.

Tako su Britanci veoma ovisili o tursko-sovjetskim pregovorima. Nijemci su zakulisno vršili jak pritisak na Staljina i Molotova da se tursko-sovjetskim paktom posluže kao mamcem kako bi Tursku odvojili od zapadnih Saveznika, osujetili »bude li moguće« potpisivanje anglo-francusko-turskoga ugovora, i Tursku naveli da posve zatvori Tjesnace.

Halifax je 4. listopada u Ratnome kabinetu priopćio kako Staljin vrši na Saradžoglua »veoma jak« pritisak da bi razvodnio anglo-francusko-

-turski ugovor: to da je cijena tursko-sovjetskome paktu. Staljin da je osobito zahtijevao klauzulu da će, bude li Sovjetski Savez upleten u rat s Britanijom i Francuskom, ugovor triju sila biti posve stavljen izvan snage dok rat potraje. Taj je zahtjev izazvao tjeskobnu nedoumicu u Ratnome kabinetu 4. i 6. listopada: isplati li se taj ugovor platiti tom cijenom? Neki su mislili kako bi bio ozbiljan diplomatski poraz pristati da se ugovor razvodni, što bi još više otežalo ispunjenje jamstva Rumunjskoj i Grčkoj. Drugi su pak isticali kako je Britaniji korisno da se tursko-sovjetski odnosi poboljšaju.

Chamberlain je bio odlučno za ustupke Staljinu. Smatrao je da bi se prihvatanjem sovjetskih zahtjeva moglo osigurati ne samo potpisivanje francusko-britansko-turskoga ugovora, već i potpisivanje tursko-sovjetskoga pakta. »Svijet će tako zapaziti« - reče Chamberlain - »da Velika Britanija, Francuska, Turska i SSSR sklapaju ugovore ili uzajamno ili s uzajamnim pristankom, pa će uvidjeti ispraznost njemačkoga hvastanja o savezništvu s SSSR-om.« Taj dokaz kao da nije bio baš uvjerljiv, no ipak je Kabinet naveo da pristane na sovjetske zahtjeve.

Međutim, pokazat će se da je britanska nedoumica bila izlišna. Nijemci će pretjerati u pritisku na Staljina, a Staljin u pritisku na Turke. Osamnaestog listopada Halifax je izvijestio da su tursko-sovjetski pregovori propali na dvama zahtjevima koje da su Rusi tri puta ponavljali, a Saradžoglu dva puta odbacio - da se, naime Protokol II, ili »Klauzula o stavljanju izvan snage« anglo-francusko-turskoga ugovora, primijeni u slučaju Njemačke isto tako kao i u slučaju Sovjetskoga Saveza, te da Turci smjesta zatvore Tjesnace crnomorskim silama. Saradžoglu je bio na odlasku iz Moskve i Turci su ugovor s Britanijom i Francuskom željeli potpisati što prije - no to da valja zadržati u najvećoj tajnosti »dok g. Saradžoglu zdrav ne napusti sovjetsko područje«.

Ugovor je potpisan idućega dana. Britancima je taj uspjeh dobrodošao. No Halifax ga je ipak popratio primjedbom kako je turski prekid sa Sovjetskim Savezom dokrajčio zasad britanske nade da će preko Turske podići most do sovjetske vlade; on da sluti kako je u pozadini možda potajni njemačko-sovjetski sporazum o Balkanu.

Rusi nisu pokazivali da bi Chamberlainu bili zahvalni na spremnosti da izađe u susret sovjetskim težnjama. Kad mu je britanski ambasador u Moskvi, sir William Seeds, u prosincu bio u oproštajnome posjetu, Molotov se žalio da Britanija »onim što radi posvuda u svijetu« iskazuje neprijateljstvo spram Rusije; on nije htio povjerovati da su pomoću anglo-francusko-turskoga ugovora Britanci pokušavali udovoljiti sovjetskim zahtjevima: od Saradžogluova posjeta Moskvi da su se - reče - sovjetsko-turski odnosi pogoršali, »što kazuje da smo bili upleteni u to«. Seedsu nije drugo preostalo već da ponavlja kako su se Britanci iskreno nadali da će bolji sovjetsko-turski i anglo-turski odnosi »biti uzajamno korisni i pridonijeti boljemu razumijevanju između svih triju država«.

Britanska navodna naklonost spram Sovjetskoga Saveza bila je žestoko uzdrmana kad su Rusi potkraj studenoga napali Finsku. Kako bilo da bilo, Francuzi su oduvijek bili spram Moskve ratoborniji od Britanaca. Ratni kabinet raspravljao je 7. prosinca o očitoj spremnosti Francuza da na Balkan pošalju ekspediciju i protiv Rusa i protiv Nijemaca, no priopćeno mu je kako je Britaniji u interesu da, ako je moguće, izbjegne otvoreno neprijateljstvo sa Sovjetskim Savezom: Rusi da u pogledu Irana, Iraka i

Afganistana imaju planove, kojima da bi se mogli poslužiti ozbiljno nama na štetu.

Unatoč tome sovjetski su porazi u Finskoj među britanskim diplomata i drugima u jugoistočnoj Evropi izazvali atmosferu protusovjetske euforije. Na nju nije bio imun ni sir Reginald Hoare, prijatno ekscentričan, no inače skeptičan britanski poslanik u Bukureštu. On je pisao Foreign Officeu potičući da se britansko jamstvo Rumunjskoj smjesta proširi i obuhvati podjednako i ruski i njemački napad - britanska je vlada, od travnja 1939, odlučno odbijala da tako postupi - te je predlagao da Saveznici »poduzmu korake koji bi svijetu pokazali kako je Rusija zapravo div na glinenim nogama... Ti bi koraci, držim, mogli biti samo vojna akcija (protiv, recimo, životno važnih naftonosnih polja na Kavkazu) i kontrarevolucija ili čak kaos u Rusiji.« »Ne svladamo li staljinizam u njegovoj kući«, dodao je, »izgubit ćemo mir... Potučemo li Staljina, ne moramo se bojati Njemačke, koja će pravodobno propasti.«

Hoareovo je pismo u Foreign Officeu imalo različit odjek. Fitzroy Maclean,¹ koji je upravo bio proveo tri godine u Rusiji, izjavio je: »Sad nam nije nakana objaviti rat Sovjetskome Savezu jer time ne bismo ništa dobili... No posve je moguće da će prije ili kasnije naići čas kad će nam otvoren sukob sa Sovjetskim Savezom biti najprobitačniji. ...« Međutim, neki je viši funkcionar, Laurence Collier, bio skeptičniji: »... Naravno je, pretpostavljam, da diplomati u zemljama koje graniče sa Sovjetskim Savezom ... drže Staljina opasnijim nego Hitlera, no uvjeren sam da to *nije* istina, te da je, iskreno govoreći, budalaština kazati »potučemo li Staljina, ne moramo se bojati Njemačke!«

Britanci su u početku 1940. ozbiljno proučavali francusku zamisao da se sovjetska naftonosna polja bombardiraju iz Tunisa bombarderima velikoga dometa. Načelnici štabova bili su sumnjičavi; ne ubrojivši teškoće ratovanja s Rusijom, držali su da bi proširenje rata na Balkan štetilo Britaniji. No Maclean je pripremio dokument u kojem je zaključio kako »opasnost sigurno neće ... biti tako velika kao što načelnici štabova... reklo bi se u prvi mah, predviđaju«.

Halifax je ostao nepokolebljivo oprezan. Sredinom veljače izjavio turskome ambasadoru kako »nismo voljni objaviti rat Rusiji, no, istodobno, nećemo se dati zastrašiti bilo kakvom akcijom koja bi nam bila nametnuta da bismo se preplašili kako će nam Rusija navijestiti rat«. Turški se ambasador s time složio: mislio je da za Nijemce ne bi bilo većega zadovoljstva nego kad bi Britanci objavili Rusiji rat. Turci su pak odlučno ustrajali u tome da ne budu uvučeni ni u kakvu proturusku djelatnost. Kad im je Weygand navijestio kako bi »nešto valjalo iz aviona izbaciti na rusko područje« - britanski ambasador nije bio nacistu da li bi »nešto« bili propagandni agenti ili druga ljudska bića ili samo leci - Turci su taj prijedlog glatko odbacili.

Kad je u ožujku Daladiera zamijenio Paul Reynaud, ta je promjena izazvala novi val pritiska da se poduzmu akcije u udaljenim krajevima. Reynaud je službeno predložio da Saveznici pošalju ratno brodovlje u Crno more kako bi presjekli put ruskoj nafti i drugim pošiljkama Njemačkoj. Ta je zamisao bila Prvome Lordu Admiraliteta, Churchill, veoma privlačna, i on ju je u Ratnome kabinetu zagovarao u listopadu 1939. i

¹ Sir Fitzroy Maclean, kasnije šef britanske misije kod maršala Tita.

ponovno 27. ožujka: »Dvije ili tri podmornice ne bi samo prekinule ruski prijevoz nafte po tome moru, već bi i moralno zastrašujuće djelovale na Rusiju.« Predlagao je da Halifax navede Turke na suradnju. Halifax je znao da bi to bilo uzaludno, kao što je Cadogan zabilježio: »Sto se tiče Tjesnaca, mi ne možemo slobodno djelovati... Krajnje je nevjerojatno da će Turci, dok nisu zaraćeni, raskinuti Konvenciju iz Montreuxa samo zato što je to nama pogodno.« To je bila kruta zbilja, kojoj je Churchill bilo teško prilagoditi se, tada i kasnije.

Reynaud je veliku važnost pridavao i planu da se bombardiraju sovjetska naftonosna polja - bez obzira na to zarate li se ili ne zarate s Rusijom. No Halifax je u Ratnome kabinetu izjavio da će se Turci usprotiviti svakoj djelatnosti koja bi vjerojatno izazvala Ruse. Ratni kabinet odlučio je neka Britanci u Vrhovnome ratnom vijeću »pokažu« da su voljni pripremiti potanke planove za bombardiranje Bakua, »ali da se ne obvežu u tome pothvatu«.

Teško je kazati koliko su se Britanci - ili Francuzi - zaista ozbiljno bavili tom zamisli. No bit će da su goleme količine papira, ispisane o tome u Parizu, Londonu, Egiptu i Siriji, bile primamljiva hrana špijunima. Kad je Molotov 29. ožujka održao jedan od važnijih političkih govora, dao je naslutiti da o toj zamisli podosta znade: »Mi moramo ... pripaziti na stanovite sumnjive djelatnosti, osobito na sabiranje Istočne armije Zapadnih sila, pod zapovjedništvom generala Weyganda, u Siriji i susjednim zemljama. Moramo budno paziti na svaki pokušaj da se vojska upotrijebi u svrhe protivne Sovjetskome Savezu. Te države moraju biti načistu s time da je opasno igrati se vatrom.«

Kad je Halifax u početku travnja održao sastanak s britanskim diplomatskim predstavnicima, zamisao o Bakuu bila je spomenuta, no zapravo je mirno odgođena. Sir William Seeds, koji se upravo bio povukao s položaja ambasadora u Moskvi, izložio je zašto je sumnjičav spram te zamisli: ponajprije stoga što njezin učinak ne bi bio odlučan; potom, »ako i ne bi u Francuskoj, u našoj bi zemlji svakako bilo teško pred javnim mnijenjem opravdati neizazvanu agresiju na Sovjetski Savez« - bilo je to iskreno obrazloženje, iznimno u tome vremenu. Halifax je zaključio: »Sve u svemu, balo bi bolje zamisao o Bakuu zasad otkloniti i ponovno je proučiti u jesen.«

Zamisao o Bakuu bila je zapravo mrtva. No preživjela je u njemačkoj propagandi i u ruskoj svijesti, trujući je. Kad je nekoliko mjeseci kasnije - sir Staford Crips, ambasador u Moskvi, predložio Foreign Officeu da se ponovno pokuša pridobiti Sovjetski Savez naveo je kako će Britanija među ostalim, morati »zajamčiti da (Rusija) neće biti napadnuta s juga, iz Irana i iz Turske, te, osobito, da iz tih zemalja nećemo ni mi, ni naši saveznici napasti Baku.« Gotovo je u istome, času Ribbentrop pisao Staljinu kako zaplijenjeni tajni spisi francuskoga glavnog štaba pokazuju da su sovjetsko naftonosno središte Baku samo njemačke pobjede na zapadu spasile od britanskoga napada.¹

Njemačke pobjede na zapadu neizbježno su izmijenile i odnos Britanije i Rusije spram jugoistočne Evrope i njihov međusobni odnos. Staljinova je prva pomisao bila da za goleme njemačke dobitke u zapadnoj Evropi zadobije naknadu na istoku, te da pad Francuske iskoristi kao

¹ *Nazi-Soviet Relations.*

prigodu da se Rusi domognu baltičkih država i, uskoro potom, da anektiraju Besarabiju i sjevernu Bukovinu. Nijemcima se ta posljednja nakana nije dopala: u kolovozu 1939. Ribbentrop je bio Molotovu doduše obećao da će moći slobodno djelovati u pogledu Besarabije, no Bukovina tom pogodbom nije bila obuhvaćena, pa Nijemci nisu 1940. godine pristajali ni na takvo uzbuđivanje Rumunjske koje bi moglo biti na štetu rumunjskog privrednog doprinosa njemačkome ratnom naporu. Prije no što će Nijemci »savjetovati« Rumunjima da miroljubivo odstupe, Rusi su, stoga, svoj neposredni zahtjev - umjesto na čitavo ono područje - morali ograničiti na sjevernu Bukovinu.

Britanci su pak napustili zamisli da se bombardira Baku ili otvori solunsko bojište, te su se usmjerili na to da ispituju kako da poboljšaju odnose s Rusijom - a, možda, i da postignu sporazum o jugoistočnoj Evropi. Britanci su prvi korak poduzeli prije pada Francuske, sredinom lipnja, kad su Britanci nastojali potpomoći Francuze u njihovim očajničkim naporima da pomoć potraže na najnevjerovatnijim mjestima. Da bi podupro takav pokušaj tek pristigloga francuskog ambasadora, Cripps se 14. lipnja susreo s Molotovom i izjavio kako britanska politika teži da se - naspram njemačke i talijanske agresije - održi neovisnost balkanskih država; on da je uvjeren kako Britanija »i SSSR teže istome, te da bi SSSR mogao pripomoći da se balkanske države slože u onu svrhu«. Molotov je odmah iskoristio tu bezazlenu frazu i prilagodio je svojoj namisli: »izrazio je zanimanje« za ono što je nazvao Crippsovim »formalnim prijedlogom o balkanskome bloku«.

To je svoje tumačenje Molotov, posredstvom sovjetske novinske agencije TASS, popratio službenim opovrgavanjem »izvještaja« da su »na inicijativu SSSR-a« poduzeti novi koraci kako bi se sklopio čvršći protuagresivni pakt između Rumunjske, Jugoslavije i Turske radi obrane od njemačkoga i italijanskog prodiranja na istok. Objavljeno je to vjerojatno ponajprije stoga da bi se javnost upoznala kako je takav prijedlog podnesen Sovjetskome Savezu i, potom, da bi Sovjetski Savez u njemačkim očima ispao kreposnim, jer da je taj prijedlog odbacio

Nezastrašen, Cripps je ustrajao. Sedamnaestog lipnja brzojavio je: »U kritičnoj situaciji što je sad iskrsnula očito je poželjnije no ikada navesti sovjetsku vladu da prihvati politiku suradnje s Velikom Britanijom.« Na prijedlog Fitzroya Macleana Foreign Office je zaključio da bi najbolje bilo Staljinu uputiti, preko Crippsa, osobnu Churchillovu poruku. Ta bi poruka predložila anglo-sovjetsko savjetovanje o očitj opasnosti njemačke »prevlasti u Evropi«, te bi istakla kako su Britanija i Rusija, smještene na rubovima Evrope, u »osobitom položaju« da se toj opasnosti odupru. Cripps je upozoren da pred Staljinom ne ostavi dojam »kao da mi trčimo za njime«, te da ne raspravlja o sovjetskim zahtjevima u vezi s Besarabijom.

Prvog srpnja Cripps je tu poruku predao Staljinu. U dugom razgovoru Staljin je - prema iscrpnome Crippsovu prikazu - potaknuo pitanje balkanskoga bloka, ustvrdivši da je Cripps predložio Molotovu stvaranje takvoga bloka »pod okriljem Rusije«. Staljin je pridodao da Rusija ne kani vladati Balkanom, te da bi takva politika bila »nedolična i veoma opasna« za SSSR. Cripps je uzvratio kako je »ono što je rekao o Balkanu vjerojatno pogrešno protumačeno: on zacijelo nije predlagao da SSSR zavlada Balkanom«. On da je zapravo samo kazao kako bi »bilo teško osi-

gurati stabilizaciju na Balkanu bez poticaja ... snažne i susjedne sile koja bi nastojala da se te države slože«. Rusija i Turska, pridodao je Cripps, da bi mogle to postići. Staljin je ponovio da Sovjetski Savez »ne želi preuzeti ulogu vrhovnoga suca niti biti upleten u zbivanja na Balkanu«. Potom se osvrnuo na Tursku i kazao kako ne bi bilo podesno da zbog moguće zlouporabe Tjesnaci budu pod isključivim nadzorom jedne sile. Cripps je uzvratilo kako bi Britanija mogla Turke »ohrabriti« da se o tome nagode; Staljin je to smjesta prihvatio.

Razgovori Crippsa i Staljina nisu imali neposredna učinka. Foreign Office je u toku srpnja oprezno pokušavao Turke »ohrabriti« da učine, kao što je Cripps predlagao, neke ustupke u pogledu Tjesnaca; no Turci su zaključili da »nema osnove za nagodbu Rusije i Turske o Tjesnacima, koji su g. Staljina najviše zanimali«. Turci su sasvim jasno obznaneli da se nisu voljni odreći posebnoga položaja što su ga imali po Konvenciji iz Montreuxa, a Foreign Office je imao na umu kako je »veoma važno da turska vlada ne stekne dojam da smo zbog vlastite koristi kadri prodati Rusima njihove životno važne interese«. Sredinom kolovoza Cripps je zaključio kako »zasad nedvojbeno nema ni najmanjih izgleda da se izazove ikakva pukotina u njemačko-sovjetskim odnosima«.

Nagnan mnogim znacima da se bliži akcija Osovine u jugoistočnoj Evropi, Cripps je u listopadu poduzeo nov pokušaj: Foreign Office ga je ovlastio da predloži anglo-sovjetske razgovore o poslijeratnom uređenju, ali da izbjegne priznanje sovjetskih zahtjeva na području poput Besarabije i Bukovine. Taj je pokušaj približavanja propao; Molotov je bio zaokupljen na drugoj strani, pripremama za posjet Berlinu, poslije kojeg je imao uslijediti i Staljinov posjet.

Neobična razmjena mišljenja između Crippsa i sovjetskih vođa o osobitoj sovjetskoj ulozi na Balkanu imala je možda veći učinak nego što se u prvi mah moglo zamijetiti. Izvrćući Crippsove riječi u britansku ponudu sovjetskome vodstvu, Staljin i Molotov bili su se možda ponadali da će ojačati svoj pregovarački položaj i od Nijemaca izmamiti čak i povoljniju protuponudu. Kad je njemačkome ambasadoru govorio o razgovoru Staljina i Crippsa, Molotov je posve zanemario Crippsovo objašnjenje onoga što je kazao, te ga je citirao kao da je izjavio kako »britanska vlada drži da Sovjetskome Savezu s pravom pripada zadaća da ujedini i predvodi balkanske države radi održanja statusa quo ... tu važnu zadaću može izvršiti samo Sovjetski Savez.«

Molotovljev posjet Berlinu u studenome 1940. bio je prekretnica u sovjetsko-njemačkim odnosima i naveo je Hitlera da neopozivo odluči napasti Rusiju. Posjet se okončao neuspjehom jer je Hitler ponudio premalo, a Molotov zahtijevao previše: i sjevernu i južnu Bukovinu, te njemački pristanak na ugovor o uzajamnoj pomoći između Rusije i Bugarske, koja da se mora priznati dijelom sovjetske sigurnosne zone; i ne samo reviziju Konvencije iz Montreuxa, već sovjetske baze na Bosporu, koje bi se, bude li potrebno, iznudile uz njemačku vojnu potporu. U međuvremenu su od Molotovljeva posjeta Berlinu i konačnoga očitovanja sovjetskih zahtjeva »procurile« u tisku pojedinosti o najnovijemu britanskom pokušaju približavanja Moskvi. Halifax je izjavio Ratnome kabinetu da otkrivanje tajne zacijelo valja pripisati sovjetskoj strani. Kabinet je tad odlučio da se zasad ne isplati poduzimati daljnje pokušaje približavanja Rusima.

Nego bilo je očito da su Crippsovi pokušaji u Moskvi ipak barem potakli Staljina da precijeni svoju pregovaračku moć, pa je svoju cijenu toliko povisio da je Hitler odustao od cjenkanja i izabrao rat. Tako su Britanci, prilično neočekivano, ipak postigli neki uspjeh u nastojanju da »zavade« Rusiju i Njemačku.

Dovedena u nepriliku Hitlerovim odbijanjem da pristane na njihove zahtjeve i sve više zabrinuta zbog njemačkoga napredovanja na Balkanu, sovjetska je vlada u početku 1941. godine poduzela niz koraka koji su Hitlera razdražili, a da ga nisu odvratili od odluke da potčini jugoistočnu Evropu. U obliku opovrgavanja izvještaja u stranome tisku, sovjetska je vlada neizravno objavila niz izjava namijenjenih da priopće sovjetsko negodovanje zbog njemačkih planova da uđu vojskom u Bugarsku (iz. siječnja); zbog bugarsko-turskoga ugovora o nenapadanju (22. veljače); zbog pristanka bugarske vlade da u Bugarsku uđe njemačka vojska (3. ožujka). Tome, najzad, valja pribrojiti i sovjetski korak što se sastojao u potpisivanju ugovora o nenapadanju s Jugoslavijom (ali ne i vojnoga ugovora, kojemu su se Jugoslaveni nadali) 5. travnja, uoči njemačkoga napada.

Iako je Britaniji i Rusiji dotad bilo očigledno u zajedničkome interesu da se suprotstave njemačkome prodiranju u jugoistočnu Evropu, svi su ti sovjetski koraci bili poduzeti bez savjetovanja s Britancima. Hitlera oni nisu nipošto zaustavili, ali su ga zacijelo zbunjivali. Koncem travnja on je njemačkoga ambasadora u Moskvi, grofa F. W. Schulenburga, upitao koji je đavo ušao u Ruse te su sklopili ugovor s Jugoslavijom. Ambasador je odgovorio da je to bilo samo »očitovanje o ruskim interesima na Balkanu«, i pridodao je kako je »Rusija nešto učinila svaki put kad smo mi što poduzeli na Balkanu«.

Rusija i Britanija savjetovale su se, pa čak i surađivale, samo pri poduzimanju jednoga koraka: riječ je o sovjetskoj izjavi 25. ožujka da će Turska, bude li u samoobrani prisiljena zaratatiti se, moći računati na potpuno razumijevanje i neutralnost Sovjetskoga Saveza. To je umnogome bila posljedica upornoga Crippsova rada u Moskvi; podudarnu tursku deklaraciju valja također pripisati britanskome nastojanju. No ta uzajamna jamstva nisu dostajala da nepovjerljive i oprezne Turke navedu da se priključe Britaniji, Grčkoj i Jugoslaviji u borbi protiv Nijemaca. Za vrijeme ratovanja na Balkanu 1941. godine oni su ostali po strani - a i Rusi, također.

4. Privredno ratovanje, sabotaža i subverzija, 1939-1941

Kad je u veljači 1940. general Weygand isticao potrebu vojne akcije u jugoistočnoj Evropi, upitao je što je alternativa: »Kanim li mi samo čekati i prepustiti privrednom ratu da djeluje?« Britanski je odgovor bio »da«, iako samo zato što su držali da je to jedini oblik ratovanja u koji su se zapadni Saveznici mogli tada upustiti. U ožujku se Weygand ponovno žalio da su Saveznici izabrali pogrešnu strategiju kad nisu »pre-nijeli rat na Balkan«; Foreign Office je komentirao: »No s čime?«

U 1939. godini Britanci su optimistički vjerovali da je privredni rat smrtonosno oružje, te su držali da je jugoistočna Evropa sudbonosan, za njemački ratni napor bitan izvor nafte, živežnih namirnica i ruda. Nadali su se da će pritjecanje svega toga prekinuti na razne načine, od pretkupnje - kojom bi se nakupovali Njemačkoj najvažniji proizvodi - do sabotaže i napada iz zraka.

No iskrsele su mnoge teškoće. Kad je rat izbio, države u jugoistočnoj Evropi bile su neutralne, pa je s njima valjalo postupati oprezno - tako je barem smatrao Foreign Office. Hugh Gaitskill, koji je tada radio u Ministarstvu za privredno ratovanje, rekao je ogorčeno: »Foreign Office ne dopušta nam da ih zastrašimo, a Ministarstvo financija da ih potkupimo.«¹ Sabotaža u neutralnim državama izazivala je osobite probleme, i britanski joj diplomati, koji su nastojali propagirati najprijateljskije odnose s postojećim vladama, nisu naravno bili skloni. Lord Hankey, ministar koji se posebno bavio naftnim pitanjem, reče baš nakon pada Francuske da su planovi većih sabotaža propali dotad zbog opiranja Foreign Officea da ih odobri, ili da ih odobri dok još nije prekasno. Na najvišem pak mjestu nije bilo odlučeno kome dati prednost: diplomatskim ili privrednim političarima.

Dalja je teškoća bila u tome što Britanija nije prije rata pokazivala gotovo nikakvo zanimanje za trgovanje s jugoistočnom Evropom, pa i kad je ono bilo prijeko potrebno kao protuteža njemačkome privrednom prodiranju. Mnogi su zapravo i nadalje držali da je to prodiranje naravno i opravdano. Još je u travnju 1940. Neville Henderson, bivši ambasador u Berlinu, izjavio bio u Londonu kako je istočna Evropa, s britanskog stajališta, »veoma nedostupna zadaća«: Njemačkoj da tamo pripada pretežna uloga, i ograniči li se na opravdane ciljeve, nitko u Britaniji da joj ne bi mogao prigovoriti. Na pokušaj Britanije da najednom razvije trgovinu države bi u jugoistočnoj Evropi stoga zacijelo sumnjičavo gledale, a Nijemci, odlučni da prijestupnike održe izvan njihova privatnog rezervata, takvome bi se pokušaju snažno suprotstavili.

¹ Hugh Dalton, *The Fateful Years*.

Nijemci su bili u posebnoj prednosti. Zastrašene Njemačkom, ili Rusijom, ili grabežljivim susjedima, sve su države u jugoistočnoj Evropi očajnički vapile za oružjem: Nijemci su ih njime mogli opskrbiti, Britanci nisu. Britanci bi u privrednom ratu bili mnogo uspješniji da su mogli opskrbljivati oružjem, osobito protuavionskim i protutenkovskim topovima. U siječnju 1940. pisao je ministar za usklađivanje obrane, lord Chatfield, o rumunjskome zahtjevu za tim oružjem: »Rumunji su prilično uznemireni i skloni su ne samo Nijemcima dati nafte više nego što je poželjno, već i spriječiti nas da rumunjsku naftu izvozimo u vlastite svrhe... Kad bismo imali nešto što bismo mogli Rumunjskoj ponuditi, moglo bi to biti uporište kojim bismo se poslužili da ih navedemo na to da udovolje našim zahtjevima za naftom.« No sve čime su Britanci raspolagali bilo je potrebno njima samima - ili Turcima, njihovima novim i povlaštenim saveznicima. To je britanske diplomate dovodilo u nepriličan položaj. Sir Reginand Hoare pisao je iz Bukurešta: »Dobrano bi mi se gadilo učiniti Rumunjima nešto neugodno u pitanju nafte - u vrijeme kad Rumunjska opskrbljuje naftom u zamjenu za naoružanje koje mi i Francuzi ne možemo namaknuti.«

U svibnju 1940. Cadogan je primio izvještaj da se svi balkanski poslanici u Londonu žale zbog sporosti u isporuci oružja, te da je jugoslavensko vojno izaslanstvo napustilo Englesku »ne obavivši ništa i s najgorim dojmovima«. »Kad bismo imali robe za trgovanje«, pisao je Cadogan, »poslovi bi se obavljali veoma brzo. No mi moramo blebetati i odugovlačiti kako bismo prikriili da su nam dućani prazni.«

Nijemci su bili u drukčijem položaju. Britanski zrakoplovni ataše u Beogradu i Sofiji pisao je u siječnju 1940. kako je Nijemcima najvažnije da iz dunavskoga bazena i s Balkana dobiju što više hrane i sirovina, te da ta dobra zamijene za naoružanje: »Općepoznato je da Nijemci imaju velike viškove ratne spremlje... koji se dijelom sastoje od ratnoga plijena zadobivenog u Cehoslovačkoj i Poljskoj, a dijelom - riječ je o zrakoplovima - od njemačkih tipova zastarjelih za uporabu u ratu protiv velikih sila. Nema ni jedne balkanske države (uključivši i Grčku) koju Njemačka u ovome času ne opskrbljuje zrakoplovima. Bugarska je - koja uopće nije imala zračnih snaga - bila »ljubežno opskrbljena... kompletnom rabljenom opremom iz Cehoslovačke i Poljske«. U Bukureštu je Eric Berthoud¹ zapisao da Rumunji moraju prodavati Njemačkoj naftu kako bi platili životno važnu ratnu opremu kojom ih samo Nijemci mogu opskrbiti, uglavnom iz zaliha zaplijenjene poljske opreme i iz pošiljki čeških tvornica oružja.

Nijemci su imali još i jače oružje - strah. Vlade u jugoistočnoj Evropi bile su uvjerene da će se Nijemci poslužiti silom ne uzmognu li ono što im je potrebno dobiti na drugi način. U veljači 1940. pisao je britanski poslanik u Beogradu, Ronald I. Cambell, o jugoslavenskoj zabrinutosti zbog mogućega »njemačkog napada na Balkanu, izazvanoga savezničkim nastojanjima da spriječe ili ometaju izvoz«. U Foreign Officeu je Južni odjel pribilježio da time iskrsava »bitno važno« pitanje, pa predložio neka britanska politika bude: vršiti pretkupnju dobara dovoljnu da »Nijemci

² Sir Eric Berthould, K. C. M. G., u vezi s Anglo-Iranian Oil Company kao stručnjak za naftu pridodan britanskom poslanstvu kad je izbilo rat. Ambasador u Poljskoj 1956 do 1960.

neprestano budu ometani«, no ne toliko da bi izazvala njemački napad - premda je bilo krajnje dvojbeno bi li se to moglo izvesti.

K tomu se pridružila još jedna britanska slabost. Nove ratne organizacije redovito su oskudijevale u osoblju; tome je osoblju nedostajalo iskustvo i ono je bilo sklono da ratuje međusobno, a još češće protiv pravovjerno usmjerenih stalnih tijela, poput Foreign Officea, Ministarstva financija i stalne Secret Intelligence Service (SIS, znane i kao MI 6, ili »C«). Nije postojalo tek Ministarstvo za privredno ratovanje. Postojao je i Odsjek D, ustanovljen kad je - nakon Hitlerove aneksije Austrije u ožujku 1938. - načelnik SIS-a pridobio majora Laurencea Granda da otpočne planiranje potajnih akcija, obazirući se osobito na rumunjsku naftu i na švedsku željeznu rudu; Odsjek D formalno je ostao u sklopu SIS-a do konca ljeta 1940. Postojala je, zatim, MI(R), ustanovljena u sklopu ministarstva rata pri koncu 1938. godine da bi planirala neregularno ratovanje; njezin je djelokrug bio prema Odsjeku D slabo razgraničen. U jesen 1940. godine te su se dvije organizacije najzad stopile u SOE, pod ministrom za privredno ratovanje, Hughom Daltonom. Prvih ratnih mjeseci obje su organizacije djelovale usporedo s ravnateljem Naval Intelligencea i ravnateljem Military Intelligencea. Posljedica su toga bili zbrka, amaterizam i, u pojedinim slučajevima, neopreznost, te mnogo uzajamnoga ocrnjivanja - a sve je to slabilo britansko nastojanje da vode privredni rat u Jugoistočnoj Evropi.

Konvencionalno privredno ratovanje: problemi pretkupnje dobara

Uobičajeno je privredno ratovanje - pretežno pretkupnja dobara - bilo u djelokrugu MEW-a (Ministarstva za privredno ratovanje), ali su se za nj veoma zanimali Foreign Office, Ministarstvo financija i Ministarstvo za prehranu; što se tiče nafte, u listopadu 1939. ustanovio je Ratni kabinet Odbor za sprečavanje da Njemačka nabavi naftu (Odbor POG); pročelnikom mu je bio lord Hankey, ministar bez listnice.¹

U studenom je MEW odlučio da u jugoistočnu Evropu pošalje izaslanstvo, što ga je predvodio predstavnik Ministarstva za prehranu, da bi ispitalo mogu li se nakupovati živežne namirnice.² Nakon što je posjetilo Rumunjsku, Bugarsku, Mađarsku i Jugoslaviju, izaslanstvo je izvijestilo da su Njemačkoj najpotrebniji kukuruz, sjemenke i pogače od uljarica, debele svinje i mast. Tamošnje narodne banke da imaju velik suvišak njemačkih maraka, za koje da nije bila dostavljena njemačka roba. Jugoslavija da manje od drugih strahuje od njemačkoga ili ruskoga napada, ali da je čitava Bugarska u strahu. Izaslanstvo je zaključilo kako se pritjecanje roba iz Balkana u Njemačku može zaustaviti samo tako »da tu robu mi pokupujemo.«

No tome je bilo zapreka. Kad je Chamberlain u Donjemu domu z. travnja izjavio kako je kupovanje »jedno od oružja u našoj ratnoj opremi« - pridodao je: »Očigledno ne dolazi u obzir da pokupujemo sav izvozivi višak njemačkih susjeda.« Ministarstvo financija odigralo je tradicionalnu svoju ulogu i čvrsto stezalo kesu. U travnju je prvi ministar

¹ Roskil, Hankey, *Man of Secrets*.

² W. N. Medlicott, *The Economic Blockade*.

za privredno ratovanje, Ronald Cross,¹ napisao ministru financija, sir Johnu Simonu, zamolnicu: »Držim da nema razloga sumnjati kako je važno da učinimo što je god u našoj moći da bi Njemačka oskudijevala u masnoćama ... Kad bismo mogli spriječiti da Njemačka uvozi masnoće i živežne namirnice, ona - uvjeren sam - ne bi mogla pomišljati na još jednu ratnu zimu ... Na žalost, zbog zamjerki Ministarstva financija ... mi smo dosad mogli učiniti veoma malo.« U Foreign Officeu je C. E. Shuckburgh² o tome zabilježio: »Dosad je držanje Ministarstva financija bilo tako opstruktivno da nikakva pretkupnja zapravo nije bila moguća.«

MEW se također zanimao za kupovanje ruda u jugoistočnoj Evropi. Drugoga travnja Chamberlain je u Donjemu domu izjavio kako su savezničke kupovine na tome području bile obimne. Najvažnije kupovine ruda da su obavljene u Jugoslaviji; no službeni britanski povjesničar privrednog ratovanja, W. N. Medlicott, kasnije je procijenio da »osim ... ako je riječ o kromu, ne izgleda da je njemački program nabavki bio iole osuđen«. Bilo je i pokušaja da se nakupuju rudarske opcije, pa je u travnju MEW u tu svrhu od Ministarstva financija zatražio skroman iznos od po 1000 funti za Rumunjsku i Bugarsku, a 5000 funti za Jugoslaviju; taj je posao imao biti obavljen posredstvom tvrtke Selection Trust and Chester Beatty, koja je s vladom iskreno surađivala u privrednom ratu, ne obzirući se na to da li će zbog toga njezini vlastiti rudarski interesi biti oštećeni. Ministarstvo financija je tome zahtjevu nevoljko udovoljilo, pridodavši »mi se ne kanimo opteretiti mnogim pravima na drugorazredan krom po neprimjernim cijenama«. Međutim, u Bugarskoj jedva da je bilo takve opasnosti: istraživači su tvrtki Chester Beatty uskoro priopćili da su se Nijemci već domogli svega uporabiva kroma, te da su britanski izgledi sad ništavni da takav krom dobiju.

Da bi britanskoj pretkupnji roba dala prihvatljiviji oblik i da bi usredotočila britansku trgovačku moć, vlada je u prosincu 1939. odlučila ustanoviti Kingdom Commercial Corporation, koja je počela posloovati idućega proljeća; vodili su je Charles Hambro³ i Frank Nixon⁴, a lord Glenconner bio je njezin predstavnik s punim ovlastima u jugoistočnoj Evropi. Iz Sofije je Rendel izvijestio kako Bugari sumnjaju da je djelatnost Korporacije isključivo protunjemačka, te se založio da ta tvrtka poradi na »zasnivanju normalnih trgovačkih odnosa na trajnome temelju«. No to zacijelo nije bila njezina svrha. Foreign Office je obavijestio Washington, gdje su se pribojavali nelojalne trgovačke konkurencije, kako je UKCC-u namijenjeno da ima monopol u snabdijevanju Mađarske, Grčke, Jugoslavije, Rumunjske i Bugarske sirovinama, poput kaučuka, konoplje, pamuka, čaja i kave, kako bi se tim monopolom poslužio da izvrši maksimalan trgovački pritisak i iz tih zemalja izvuče za Njemačku bitne proizvode, poput sjemenki uljarica. Njegova je svrha »posve politička«. No UKCC nije uspio navesti Bugarsku da soju proda Britaniji, umjesto Njemačkoj, unatoč tome što je bila kadra uskratiti kositar i kaučuk.

¹ Kasnije Sir Ronald Cross, Bt: K. C. M. G., K. C. V. O., visoki komesar u Australiji, 1941-45.

² Sir Evelyn Shuckburgh, G. C. B. G., C. B., Ambasador u Italiji, 1966-69.

³ Kasnije Sir Hambro, K. B. E., predsjednik Hambros Bank.

⁴ Kasnije Sir Frank Nixon iz Export Credits Guarantee Department.

Kad su Nijemci ušli u Rumunjsku, a bugarska policija otpočela sitničavo progoniti službenike UKCC-a, Korporacija se u listopadu 1940. povukla iz Rumunjske i Bugarske. Hambro i Glenconner prododani su SOE.

Od tada se Britanija morala osloniti na nadziranje krijumčarenja - koliko se ono moglo provoditi, a da se s ratnom mornaricom ne ude u Crno more (što je Churchill veoma priželjkivao, ali se Turska usprotivila). U ožujku 1941. Dalton je, tada već ministar za privredno ratovanje, izjavio u Donjemu domu kako britanska politika mora težiti tome da nadziranjem ne propusti uvoz u jugoistočnu Evropu, jer da postoji opasnost da važni proizvodi tamo padnu u ruke neprijatelju; iznimka da su Grčka i Turska, jer da Britanija čini sve što može kako bi zadovoljila tamošnje vojne i civilne potrebe. Britanija da od zemalja uvoznica također očekuje da svoju »neovisnost« iskažu izvozeći u Britaniju one proizvode kojih se, prema britansko/me sudu, ne bi smjela domoći Njemačka.

Konvencionalno privredno ratovanje: rumunjska nafta

Najvažnija je privredna meta bila rumunjska nafta, pa se te nafte Britanija pokušala domoći pretkupnjom, ali i manje uobičajenim metodama. Godine 1939. Rumunjska je izvezla 3,5 milijuna tona nafte i Britanci su bili uvjereni kako je ta nafta bitna za njemački vojni stroj. U travnju je Chamberlain - raspravljajući o jamstvu Rumunjskoj — izjavio kako izgleda da je ona »zbog svojih ogromnih izvora životno važna točka... Postigne li Njemačka nadzor nad rumunjskom naftom i pšenicom... bit će to velik porast njemačke moći i slabljenje protivničke strane.«

Formalno je položaj zapadnih Saveznika bio jak. Velik je dio rumunjske naftne industrije - otprilike tri četvrtine proizvodnje i izvoza - nadzirao britanski i francuski kapital.

K tomu je do pada Francuske u Bukureštu bila Zapadu otvoreno naklonjena vlada, s Grigoreom Gafencuom kao ministrom vanjskih poslova; pa i za samoga se kralja Karola u to doba moglo kazati da je naklonjen Zapadu, iako je mnogo više bio proturuski nego protunjemački nastrojen, a uz to je bio i prevrtljiv. Stoga se nije smiješno doimalo kad je ministar financija u Ratnome kabinetu izjavio 16. rujna kako je postignut »zadovoljavajući sporazum« da Shell nakupuje »sve raspoložive zalihe nafte«. Shell da je ugovorno obvezan izvoziti naftu u Njemačku, ali da će prodaju ograničiti koliko god uzmogne. (Shell je bio anglo-nizozemski i Nizozemci su raspolagali s više od polovice dionica.)

Ali sve to zapravo nije bilo tako jednostavno. U ožujku su Rumunji sklopili s Njemačkom trgovački ugovor, kojim su se obvezali da će u Njemačku izvoziti 25 postotaka bitno važnih proizvoda. Osim toga, iako nisu graničili s Njemačkom, oni su se, nakon uništenja Poljske pribojavali Nijemaca, pa su sumnjali u valjanost anglo-francuskih jamstava. Najzad, bili su po naravi kramari.

Hankey je 8. prosinca izjavio u Ratnome kabinetu kako Rumunji »izazivaju poteškoće« s naftom te da nagovješćuju kako će za sve zemlje primijeniti sustav kvota. Bila je to najava kako se Rumunji nisi voljni upuštati u opasnost da izazovu njemačku srdžbu - time što bi pristali na

britansku zamisao da rumunjsku naftu nakupuju u tolikim količinama da Njemačkoj preostanu tek kapljice; u prosincu su s Njemačkom sklopili sporazum o kvoti, obvezavši se izvoziti 130000 tona nafte na mjesec. Britancima su pak počeli otežavati da dobiju licence za izvoz nafte. Rumunjski poslanik u Londonu, Virgil Tilea, u početku je u Foreign Officeu izjavio kako će po sustavu kvota Britanija i Francuska biti »izjednačene« s Njemačkom: njima da će se dodijeliti 1,9 milijuna tona nafte na godinu. No nekoliko će dana kasnije Tilea izjaviti kako Rumunjska neće Britaniji prodavati naftu ne udovolji li se njezinim zahtjevima da joj se odobri zajam za nabavu ratne opreme i ne dobije li oružje. Britanci su bili uvjereni da je to »opsjena«, pa je otpočelo dugotrajno cjenkanje oko zajma za ratnu opremu, tijekom kojega su Britanci pokušali protubefirati.

Unatoč tim britansko-rumunjskim teškoćama, njemačko-rumunjski trgovački pregovori nisu se povoljno razvijali. Kad je novoimenovani njemački opunomoćenik za privredna pitanja, utjecajni Hermann Neubacher, prvi put posjetio kralja Karola, kralj se na njega okosnuo kad je od njega, Karola, zahtijevao da izvrši pritisak na zapadne naftne kompanije e da bi »stanovite količine« prodale Njemačkoj.

Britanci su se time tješili. Sredinom ožujka Ratni kabinet je pretpostavljao da je Njemačka - s obzirom na sirovine - vjerojatno najviše zabrinuta neprimjerenim zalihama nafte. No za vrijeme munjevitoga rata na zapadu, od travnja do lipnja 1940, Hitler jedva da je ičim odavao takvu »neprimjerenost«. Nakon pada Francuske, ulazak Italije u rat i pristupanje Rumunjske silama Osovine izazvali su - kao što je Berthoud kasnije komentirao - »slom britanske i francuske politike kupovanja nafte«. Nego Berthoud je također istaknuo da njemačko-rumunjsko utanačenje o kvoti nije bilo posve ispunjeno. U dvanaest je mjeseci - računajući od 1. X 1939 - dostavljeno oko 400.000 tona manje. Taj ishod, zapisao je Berthoud, nije bio »nezadovoljavajući«. No to je bilo mnogo manje od onoga čime se Ratni kabinet neobuzdano zanosio u rujnu 1939.

Nekonvencionalno privredno ratovanje: the Goeland Shipping Company

U ožujku 1939. sastali su se Halifax, šef SIS-a i major Grand da bi kao »osobito hitno« raspravili pitanje rumunjske nafte. Jedna je od posljedica toga sastanka bila da je Odsjeku D naloženo neka uznastoji da dunavske teglenice nafte budu izvan njemačkoga dohvata i povuku se nizvodno, te da - ustreba li - budu uklonjene. George Taylor iz Odsjeka D, stupio je, u vezu s »The Anglo-Danubian Transport Corporation«; Korporacija je u Londonu imala ured što ga je vodio neki Rumunj koji je želio da mu sin dobije britansku putnicu, a bio je znalac francuskoga pjesništva. Uspostavljeni su prijateljski odnosi, Home Office je bio neobično susretljiv, sin je postigao naturalizaciju, a Britanci su (preko Mauricea Bridgeman¹ zadobili efektive »The Anglo-Danubian Corporation«, a time i nadzor nad njezinim teglenicama.

To je bilo u pozadini odluke, koju je Ratni kabinet donio prvih ratnih dana, da valja zakupiti sve raspoložive teglenice u Rumunjskoj. Do konca

¹ Kasnije Sir Maurice Bridgeman, K. B. E., predsjednik B. P., 1960-69.

1939. godine zakupljeno 148 plovnih objekata raznih vrsta. Među njima su bila i 32 plovna objekta jugoslavenske Schultzove mornarice, potajno nabavljena u prosincu 1939, te belgijska dunavska mornarica od 23 maune i 3 tegljača, također kupljena u prosincu 1939. za sedam milijuna belgijskih franaka.

Tijekom jeseni 1939. godine izneseni su prijedlozi da britanska vlada ustanovi društvo koje bi upravljalo čitavom tom operacijom, pa je »The Goeland company«¹ održala svoj prvi sastanak 1. veljače 1940. Njome je u Rumunjskoj upravljao William Harris-Burland. Jedan je od njezinih najvažnijih uspjeha bilo stjecanje francuske mornarice od 29 teglenica, 17 tankera, 3 teglenice za žitarice i jednoga tegljača, prenesenih u britansko vlasništvo i pod njihov nadzor ugovorom što su ga britanski i francuski pomorski atašei u Bukureštu potpisali u doba pada Francuske (iako je datiran 10. lipnja 1940).

Tako je francuska mornarica izbavljena, te nije potpala pod njemački nadzor kad je Francuska pala. Do lipnja 1940. postalo je očiglednim kako je naišlo vrijeme da se provedu planovi za evakuaciju brodovlja izgrađenih prije šest mjeseci. U to je vrijeme otprilike britanski poslanik u Bukureštu dobio »veoma hitnu sugestiju« neka riječno brodovlje što ga nadziru Britanci, napusti Rumunjsku: što prije, to bolje. Oko 35 lađa umaknulo je rumunjskim dopuštenjem; kralj Karol, željan zadobiti naklonost pobjedonosnih Nijemaca, zaplijenio je nešto brodova, među njima i nekoliko francuskih, i stavio ih na raspolaganje Nijemcima. No neki su od tih brodova na različite načine umakli u Carigrad; Britanci su iz Rumunjske izvlačili brodove i kad je njemačka vojska već bila ušla u tu zemlju. U Carigrad je prispjelo ukupno 75 plovnih objekata.

Tumačeći strogo odredbe o neutralnosti, Turci su ih tamo imobilizirali, osim dva tegljača koja su se domogla Sueza, i trećega što ga je očuvao SOE. Vlada je u Vichyju, potaknuta od Nijemaca, pokrenula kod turskih sudova postupak kako bi ušla u posjed bivših francuskih brodova, očigledno stoga da bi se tim brodovima poslužili Nijemci. Kad se 1941. godine činilo vjerojatnim da će Njemačka napasti Tursku, Britanci su izradili planove da sve to brodovlje potope. No Nijemci nisu napali. Sudski se postupak otezao, pa se Nijemci toga brodovlja nikad nisu domogli.

Pravovjerno nastrojeni britanski generalni konzul u Galatu, Russell Macrae, požalio se kako je »The Goeland Company« na stotine tisuća funti utrošila na beskorisne djelatnosti. Njezine su operacije stajale zapravo oko 1 milijun funti, koji je namaknut kupovanjem rumunjske valute na crnoj burzi po veoma povoljnome tečaju, transferom funti iz Londona u Palestinu. Kompanija je do lipnja 1940. postigla vrijedne uspjehe. Berthoud je kasnije procijenio da Nijemci prvih devet ratnih mjeseci nisu u prosjeku dobivali više od 80 000 tona rumunjske nafte na mjesec, »prvenstveno zbog toga što su oskudijevali u prijevoznim sredstvima«. Britanska se akcija da nabave teglenice, te da ih povuku iz službe ili uklone s Dunava, odvijala donekle uspješno - pridodaje Berthoud - i nakon pada Francuske.

² »Goeland« = francuska riječ za galeba = Society for Energetic Action by Ministry of Economic Warfare - ime koje je izmislio Maurice Bridgeman.

Privredno ratovanje razaranje, sabotaža, subverzija

Unatoč velikoj poduzetnosti i katkad čak i prevelikome oduševljenju, Britanci su baš na polju razaranja i sabotaže pokazali da im nedostaje iskustva. U slučaj rumunjske nafte bili su upleteni i Odsjek D i MI(R), a i direktor Naval Intelligencea. Britanci su, uz rumunjsku pomoć, uništili bili naftonosna polja u ratu 1914-1918. U ljeti 1939. godine MI(R) je izradio planove za njihovo uništenje. George Taylor - koji doduše nije pripadao MI(R)-u, već Odsjeku D - te je planove odnio u Bukurešt i predao ih rumunjskome glavnom štabu, u nadi da će ih Rumunji primijeniti u slučaju njemačkoga napada. Rumunji su bili ljubezni, no i Taylor i britanski poslanik, Hoare, stekli su dojam da Rumunji te planove kane odložiti u arhivu. Ali kad je rat izbio, britanska su i francuska vlada ipak otpočele s rumunjskom vladom pregovarati o odšteti ako naftonosna polja budu uništena. Ministar financija izjavio je u studenome 1939. u Ratnome kabinetu kako su se Britanija i Francuska sporazumjele da odštetu isplate u omjeru 50: 50, a da rumunjskoj vladi za pokriće »prethodnih troškova« Britanija unaprijed isplati milijun funti.

No Britanci su bili načistu s time da će Rumunji - ushtjednu li naftonosna polja doista djelotvorno uništiti - ustrebat i vjerojatno britansku pomoć, a možda čak i neku vrst britanske vojne intervencije. Zamisao da se pošalje britanska ekspedicija bila je odbačena. No više je od šest mjeseci odred kraljevskih inženjeraca, pod okriljem MI(R)-a, stajao na Bliškome istoku spreman za možebitni zračni pokret prema Rumunjskoj. U travnju 1940. još se Ministarstvo zrakoplovstva bavilo pitanjem »kako iz Egipta hitno prevesti u Rumunjsku odred kraljevskih inženjeraca, koji se održavaju u spremnosti kako bi - bude li Rumunjska upletena u rat - pripomogli u uništavanju naftnih bušotina«.

Ali Nijemci su bili na oprezu. Već se u prosincu 1939. - prema navodima britanskoga zrakoplovnog atašea u Bukureštu - iz nekoga njemačkog izvora moglo razabrati kako su »Nijemci dobro upoznati s našim planovima za uništavanje naftnih izvora ... oni su pomnjivo otkrili koliko je ljudi tim planovima predviđeno. Po svemu sudeći, britanski su planovi o uništavanju - kao što se kasnije izrazio Foreign Office - svakako »bili osuđeni na neuspjeh«: »kad je nadošlo vrijeme, rumunjske su vlasti otklonile da postupe, te su oko bušotina i rafinerija postavile vojne straže kako bi spriječile bilo kakvu akciju britanskih agenata.« Ti su planovi bili veoma povjerljive naravi, no poslije sloma Francuske - kako navodi Foreign Office - pali su u ruke Nijemcima.

Malo prije no što je rat izbio Britanci su proučavali sasvim različit i o Rumunjima posve neovisan plan za uništenje rumunjskih naftonosnih polja, no taj je plan u zametku ugušen. Židovski prvak, Chaim Weizmann, bio je Britancima ponudio usluge Židovske agencije, posredstvom sir Roberta Vansittarta, tadašnjega diplomatskog savjetnika u Foreign Officeu, koji je Odsjeku D povjerio da bude u vezi sa Židovskom agencijom. Istodobno je neki predstavnik Židovske agencije u Bukureštu stupio u dodir s britanskim poslanstvom i predložio da se iskoristi sustav potajnih putova kojima su Židovi bježali iz Rumunjske. Posljedica je bila da su se u hotelu Waldorf u Londonu susreli predstavnici Odsjeka D, među kojima je bio i George Taylor, te predstavnici Židovske agencije, među kojima su bili David Ben Gurion i Moshe Shertok (kasnije Sharett); na sastanku je izložen

plan da naftonosna polja napadnu probrani ljudi iz skrovite jezgre židovske Hagane, koji bi potom izbjegli iz Rumunjske: ali da je uvjet da tu operaciju vodi major Orde Wingate. Kad je Odsjek D upitao šefa Imperijalnoga generalštaba, generala sir Edmunda Ironsidea, bi li Wingatea ustupio za taj pothvat, general je bio tome sklon, no najzad ipak nije pristao. Wingate je pak bio oduševljen. Foreign Office se odlučno suprotstavljao svakome takvom pothvatu u neutralnoj državi. Tako se taj plan ugasio.¹

Proučavala su se, osim toga, i dva - pa i više od dva - plana da se blokira Dunav. Jedan je od tih planova bio povjeren Juliusu Hanauu, Južnoafrikancu koji je u ratu 1914-1918. godine služio na solunskome bojištu, a potom živio u Beogradu. U lipnju 1938. Grand ga je pridobio da radi za Odsjek D, a zatim mu je rečeno kako bi Britancima bilo veoma važno da se u slučaju rata Dunav blokira. To se moglo učiniti na tri načina. Jedan je bio da se blokira tjesnac Greben razaranjem potpornoga zida. Hanau je naložio da se obave pripreme, no ta se zamisao izjalovila jer je neki previše oduševljeni Jugoslaven u jesen 1939. godine preuranjeno potpalio eksplozivom naboj. Drugi je način bio da se blokira klanac Kazan urušavanjem u Dunav dijela nadvite litice na jugoslavenskoj strani. Hanau i njegovi agenti latili su se raditi, no Nijemci su njihovu djelatnost u prosincu 1939. zamijetili, pa su Jugoslaveni bili primorani provesti ne baš pretjerano savjesnu istragu. Hanau je morao prekinuti; u travnju 1940. Nijemci su izvršili na Jugoslavene pritisak da ga protjeraju, no on je doista otišao tek u lipnju.²

Treći je način bio da se blokiraju Željezna vrata potapanjem cementom ispunjenih teglenica 11 tjesnac. Tu su zamisao prvotno proučavali Odsjek D i francuski Peti biro. Ali potom su plan preuzeli i direktor Naval Intelligencea, admiral Godfrey, i pomorski ataše u Bukureštu i Beogradu, kapetan Max Despard iz Kraljevske ratne mornarice, snažna ličnost, posebno obdarena da uzbuđuje i smućuje britanske diplomate. (U Bukureštu je Hoare u lipnju 1940. najzad izjavio kako s njime više ne može izdržati. Foreign Office je komentirao: »To je čovjek vazda sklon prepustiti se ponešto neobuzdanom oduševljavanju ... no on je na žalost mezinac Admiraliteta.« Nakon toga se Despard ustoličio u Beogradu.)

U prosincu 1939. DNI 9 je poslao u Bukarest dva oficira iz dobrovoljačke rezerve Kraljevske ratne mornarice, poručnika Michaela Henry Masona i g. H. G. Minshalla, da bi obavljali »osobitu zadaću« što je bio rezultat zajedničkog izvještaja britanskih i francuskih »mornaričkih vlasti« u Bukureštu, u kojem su tražili da iz Engleske pošalju »iskusno osoblje«, a, ako je moguće, i britansku posadu. Minshall je dodijeljen da bude vicekonzul u Galatu; to je veoma uznemirilo generalnoga konzula, Macraea, koji nije odobravao Minshallove bezbrižno neproverene postupke, a osobito neki sukob s mjesnom policijom, u okolnostima koje su, po Macraeovu sudu, bile ponešto sablažnije. Ozbiljnije ga je Macrae optužio zbog nedostatka opreznosti i pouzdanosti: »Pronose se glasine

¹ G. T. E. B. Od toga se plana vjerojatno podosta razlikovao plan »prepada poradi razaranja rafinerije nafte koje opskubljuju njemačku vojsku«, što ga spominje Christopher Sykes u svojoj knjizi *Orde "Wingate: posljednji plan kao da se odnosi na razdoblje nakon izbijanja rata.*

² Sweet-Escott, *Baker Street Irregular; Dalton Papers, Report from AID in D/Hy* o nekim aktivnostima SO2 u Jugoslaviji 24. VI. 41.

o mnoštvu britanskih planova sabotaže, što se kose s interesima vlade s kojom smo u prijateljskim odnosima ... Fantastično je ponašanje nekih mladih ljudi koji da su u to upleteni a koje može savršeno poslužiti da se o tim planovima govorka, pa i povjeruje u njih, pogotovu stoga što su najneobuzdanije verzije takve da bi se mogle pripisati amateru poput Guya Fawkesa . . . Svjestan sam da sam u toj stvari osobito pristran.«

Despardov je plan predviđao uporabu pripadnika britanske ratne mornarice. Oni su pristigli u Brailu prema navodima zlovoljnoga Macraea - »slabo prerušeni«, te »umalo da nisu potaknuli nasilje u posve izlišnoj kavgu s lučkim vlastima«. U našim putnicama - koje da su sve izdane istoga dana u Aleksandriji - oni su odreda opisani kao pisci i umjetnici; nadalje, da su obavljali uobičajenu tjelovježbu na palubi. Oni nisu uviđali kako na putovanju uz Dunav u flotilji teglenica moraju poduzeti zaštitne mjere. Rumunjskim je vlastima to putovanje bilo neprilično: računalo se s time da će one zažmiriti, no ljudi su ih iz njemačke sigurnosne službe primorali da postupe. Dolično, pothvat je, po svemu sudeći, imao biti izvršen 1. travnja. No ekspedicija nije nikad stigla dalje od Giurgiua. Posada je bila izišla na kopno da se okrijepi. Kad se vratila, teglenice su bile u rukama rumunjske policije.

Nijemci su 8. travnja objavili svoju verziju te priče, navodeći kako je pokušaj britanskih agenata da blokiraju Dunav flagrantna povreda rumunjske neutralnosti: utvrđeno je - navodi se - da je nekoliko britanskih teglenica što su plovile uz Dunav bio nakrcano eksplozivom, dubinskim bombama, strojnicama i granatama te »stotinom vojnika — specijalista«, koje da je predvodilo pet oficira, prerušenih u lađare, a tim da je teglenicama upravljao »agent britanske Secret Service, prikriven kao vicekonzul«. (To je, reklo bi se, bio Minshall.) Nakana im je bila - naveli su Nijemci - da blokiraju Željezna vrata potapanjem teglenica i rušenjem dijela nasipa, a oružje da im je imalo poslužiti za zaštitu u slučaju prepada; taj su pokušaj otkrili Nijemci i o njemu obavijestili Rumunje. Dovedene u nepriključ, rumunjske su vlasti učinile koliko su mogle da zataškaju aferu, izjavivši kako se zbilo tek to da je rumunjska policija na britanskoj teglenici u Giurguiu otkrila kovčeg lakoga oružja.

Incident je Britancima i vladama u jugoistočnoj Evropi prouzročio velike neugodnosti. Jugoslavenski knez Pavle izjavio je Peteru Garranu,¹ iz britanskog poslanstva kako ga britanske aktivnosti na Dunavu veoma zabrinjavaju, Britanci iz »sigurnosne službe« da su ponovno zaokupljeni »hokus-pokusom«, pripremajući eksplozije na Dunavu; Gafencu da mu je brzojavio o tome. Ta se stvar - reče knez Pavle - ne isplati: »Zaustaviti ćete nekoliko tankera ... no zauzvrat će njemačka vojska preplaviti Balkan. Držite li da morate tako postupiti, obavijestite nas barem službeno o tome kako bismo mogli provesti mobilizaciju; jer budete li djelovali ovako potajno, te nas zaskoče nespremne, baš ćemo svi biti uništeni.« Pridodao je kako nekolicini odviše revnosnih pripadnika Intelligence Servicea ne bi valjalo dopustiti da počine kakvu nepopravljivu budalaštinu.

Incident je Nijemcima poslužio kao pogodna izlika. Od Mađara su još u ožujku bili zatražili dopuštenje da održavaju javnu sigurnost na mađarskom odsjeku Dunava. Sad su pak predložili zajedničko održavanje javne sigurnosti na Dunavu, uz njemačko sudjelovanje, pa čak i s njemačkim na-

¹ Kasnije Sir Peter Garran, K. C. M. G., ambasador u Haagu, 1964-70.

oružanim brodovljem - radi zaštite odsjeka Željeznih vrata. Na sastanku britanskih diplomatskih predstavnika u jugoistočnoj Evropi u Londonu sredinom travnja Owen O'Malley,¹ poslanik u Budimpešti, izjavio je kako je taj prijedlog veoma opasan zbog učinka što bi ga imao u državama uz Dunav, ali i stoga što bi otežao sabotažu i olakšao ubacivanje njemačkih agenata. Vrativši se u Budimpeštu, O'Malley je na mađarskoga predsjednika vlade, grofa Pala Telekija, izvršio pritisak da svaki takav plan otkloni. Rumunji su prijateljskim vladama priopćili kako je Gafencu onaj prijedlog odlučno odbacio. Umjesto toga su četiri podunavske države - Rumunjska, Bugarska, Jugoslavija i Mađarska - objavile 18. travnja da će na svojim odsjecima Dunava one same održavati javnu sigurnost, te pridodale da će prijevoz oružja, municije, eksploziva i teških tereta - poput cementa, kamenja i željeza - biti ubuduće zabranjen, osim kad se bude obavljao na temelju posebnoga ovlaštenja.

Foreign Office je 21. lipnja zaključio: »Žalosni je incident u Giurgiu ... doveo do toga da su Rumunji zaplijenili veliku količinu našega ratnog materijala, te da su sve naše aktivnosti na rijeci drastično ograničene.«

Unatoč tome su Britanci još jednom pokušali blokirati Dunav kod Željeznih vrata. Sredinom svibnja 1940. Churchill je izjavio kako se ne smije poduzeti nikakva akcija koja bi vjerojatno ubrzala vojno zaposjedanje rijeke, ili njemačku najezdu na balkanske države; jedino da rumunjsku i jugoslavensku vladu valja uvjeriti kako je potrebno da one djeluju. U jesen 1940. godine Odsjek D - sad već SOE ili SO 2 - ovlašten je da stupi u dodir s jugoslavenskim glavnim štabom i potakne ga da poduzme akciju ako Nijemci napadnu. No ishod je bio mršav; u veljači 1941. Campbell se obratio izravno knezu Pavlu: postigao je da su izdane upute glavnome štabu, koji je predstavnike SO2 koncem mjeseca spojio s jugoslavenskim »stručnjacima«. Najvažnijim planom o kojem se tom zgodom raspravljalo predviđalo se da 16 - pa i više - teglenica bude potopljeno u tjesnacima kod Željeznih vrata.

Nakon državnoga udara 27. ožujka 1941. SO 2 je morao iznova potaknuti to pitanje kod novoga načelnika glavnoga štaba, dok se Campbell trudio kod novoga ministra vanjskih poslova, Momčila Ninčića. Dva dana prije njemačkoga napada Jugoslaveni su imali 12 teglenica spremnih za akciju.

George Taylor - koji je tada bio u Beogradu - primio je od SOE u Londonu brzopjav, u kojem je stajalo: »Ministar i sva visoka mjesta znadu da vi potpuno uvidate kako bi blokiranje Dunava, dok još nije prekasno, bilo za Englesku presudan činilac u ovome ratu.« Petoga travnja primio je iz Londona nagovijest kako se »očekuje da će balon uzletjeti sutra«.

I jest. No taj je pothvat ovisio o Jugoslavenima, a ne o Britancima. Zbog brzoga njemačkog napredovanja i iznenadnoga jugoslavenskoga vojnog sloma SOE nije mogao pomnjivo utvrditi ishod jugoslavenskih pokušaja da blokiraju Dunav. To je Daltona dovelo u nezgodan položaj kad je Churchill uporno zahtijevao obavijest.

Prvotna je procjena bila da će Dunav biti blokiran tri mjeseca; potom je procijenjeno: šest tjedana. Najvjerojatnija je pak procjena: između tri i pet tjedana. Znatnijega opadanja u izvozu rumunjske nafte u Njemačku u travnju i svibnju 1941. zacijelo nije bilo.

¹ Kasnije Sir Owen O'Malley, K. C. M. G., ambasador u Lisabonu, 1945-47.

*Privredni rat protiv rumunjske nafte;
nije bilo ni bombardiranja, ni sabotaze*

Bilo je i manje važnih zamisli sabotaze, neovisnih o službenim britanskim planovima za uništenje rumunjskih naftonosnih polja. Izvorno je tim zamislama bilo predviđeno da akciju izvedu Britanci: najvažnija osoba u tome neslužbenom planiranju bio je predstavnik Odsjeka D u Bukureštu, A. G. de Chastelain, komercijalni direktor Unirea Oil Company. Uoči pada Francuske Ratni kabinet razmatrao je podnesak načelnika štabova, u kojem su bili izloženi planovi da se »snabdijevanje Njemačke rumunjskom naftom ometa potkupljivanjem i sabotazom«; ti su planovi tada bili odobreni. Radi potkupljivanja na tome području Ministarstvo financija doista je izdvojilo 20 milijuna funti.

Ali britanska je sloboda djelovanja bila drastično stegnuta kad je u rujnu 1940. došao u Rumunjskoj na vlast general Ion Antonescu u sprezi, na početku barem, s fašistički skrojenom Željeznom gardom - nekima su od njih Nijemci upravljali. Nijemci su se tad poslužili željeznim gardistima za - kao što britanski poslanik reče - »terorističku kampanju« protiv Britanaca, a osobito protiv osoba kadrih organizirati sabotazu na naftonosnim poljima. Gotovo je svim Britancima bilo naloženo da napuste područje Ploesti, a šest su britanskih državljana koji su tamo radili - neki su od njih bili povezani sa SOE - željezni gardisti uhitili i za vrijeme ispitivanja žestoko pretukli. No Antonescuu osobno ipak nije bilo do toga da se svađa s Britanijom, pa su na navaljivanje britanskoga poslanika ta šestorica bila ili puštena, ili protjerana; svi su oni u listopadu napustili zemlju. Do konca toga mjeseca većina britanskih državljana i britanskih inženjera bila je izgnana ili »izgurana« iz Rumunjske. Pri koncu rujna Hankey je zapisao: »Naše se nade da ubuduće zaustavimo naftu svode gotovo sasvim na zračne pothvate, dopunjene svima što bismo mogli izvesti na polju ne baš regularnog ratovanja.«

U »neregularnome« se radu SOE moralo od tada gotovo isključivo osloniti na Maniu, vođu Narodne seljačke stranke i političkoga veterana velika ugleda i utjecaja. On je bio voljan primiti od SOE novac »u zajam«. U nekom se izvještaju SOE u prosincu 1940. navodi kako je Maniu očitovao iznenadnu »sklonost za konspiraciju«; napusti li Rumunjsku - a to se tad pretpostavljalo - »ljudi kojima će prepustiti svoju organizaciju izvanredni su praktičari, od kojih se može očekivati da će barem vrsno raditi«. Uistinu se pak Maniu mnogo više zanimao za politiku nego za sabotazu. Kad se na početku 1941. godine Hoare susreo s njime i govorio mu o tome kako bi valjalo »jasno dokazati da se u Rumunjskoj opiru njemačkome prodiranju«, Maniu da mu je kazao kako raspolaže organizacijom podobnom za sabotaze, no da nije pokazao »ni tračka uvjerenja da će se uspješna sabotaza doista provesti«.

Sredinom siječnja 1941. Antonescu je došao u otvoren sukob sa svojim ortacima iz Željezne garde, pa su izbile borbe. Foreign Office i SOE su se 23. siječnja složili u tome da bi »situaciju valjalo iskoristiti jer je izbila - možda doduše suzdržljiva - pobuna (Željezne garde). Mogli bi se probitačno ometati pokreti njemačke vojske, te bi se općenito mogle stvarati neprilike ... što bi naposljetku omelo snabdijevanje Njemačke rumunjskom naftom i, štoviše, Nijemcima otežalo da napadnu kroz Bugarsku.« Cadogan je o tome prijedlogu izvijestio Edena i Churchilla, koji

su se složili da valja uskoriti akcije SOE, prvotno predviđene za idući mjesec kad je britanskome poslanstvu valjalo napustiti Rumunjsku. SOE je u Bukurešt poslao brzojav, u kojem je stajalo: »Budući da su prilike u Rumunjskoj općenito kaotične, naputke hitno sve vama dostupne veze u Rumunjskoj da provedu sve moguće planove kako bi se izazvala dezorganizacija i povećao kaos. Postupite tako po svaku cijenu. To je odobrila vlada Njegova Veličanstva.« Cadogan je u svoj dnevnik 23. siječnja pribilježio kako se radi Rumunjske susreo sa sir Frankom Nelsonom iz SÖE: »Budući da je tamo otpočeo metež, odlučismo uskočiti, iako još nismo posve pripremljeni.«

Nakon svega toga uslijedilo je povlačenje. Potpomognut Nijemcima, Antonescu je ubrzo zadobio nadzor nad Željeznom gardom. Hoare je 25. siječnja izvijestio: »Prevratničke snage« su raspršene i stjerane u podzemlje ... Nije stoga pogodan čas za izravnu subverzivnu akciju, već valja primijeniti posredne postupke.« Foreign Office je odgovorio kako su predstavnici SOE u Bukureštu napućeni da se usredotoče na neizravne postupke, poput potkupljivanja, »a da zasad budu suzdržani u izravnim postupcima, naime u poduzimanju većih sabotaza.« Britanski se pokušaj da iskoriste sukob Antonescua i Željezne garde izjalovio. Berthoud je izvijestio kako je, doduše, izvoz nafte otprilike četiri dana bio obustavljen, no da su rafinerije inače za sve vrijeme »građanskih nemira« normalno radile; nije bilo nagovještaja da su u naftnoj industriji izvršene sabotaze, osim »manjih oštećenja zaliha i prijevoznih sredstava«.

Maniu je zapravo jasno upozorio da bi sabotazu naredio samo kad bi mogla biti pokrivena makar i simboličnim savezničkim zračnim napadom. Kad je britansko poslanstvo konačno u veljači otputovalo, Hoare je skrenuo pozornost na taj uvjet. Nato se Eden, koji je tada bio u Kairu, odlučio založio neka se za rumunjsku operaciju otpremi barem još jedna eskadrila teških bombardera koja bi bila stacionirana u Grčkoj: »Vrijeme je nadasve važan činilac.« Kao ministar za privredno ratovanje, Dalton se zalagao za bombardiranje, makar i slabašno, no koje bi bilo predigra subverzivnim akcijama u Rumunjskoj. Hoare je iz Carigrada brzojavio kako je stekao dojam da u Londonu gaje pretjerane nade u rezultate što bi ih mogla postići sabotaza koju organiziraju SOE i Narodna seljačka stranka. »Nepodržana bi sabotaza mogla odvratiti javno mnijenje ... bez akcije iz zraka sabotaza je bezvrijedna.« Berthoud je izvijestio kako je »pučanstvo u Rumunjskoj očekivalo da će nakon povlačenja poslanstva uslijediti zračni napad ... bombardiranje bi izazvalo ohrabrenje u redovima nezadovoljnika.«

No nije bilo ni bombardiranja, ni sabotaze. Razloge valja potražiti u jednom prijašnjem događaju: u talijanskome napadu na Grčku u listopadu 1940. Taj je napad potaknuo nade da će se Britanija za bombardiranje rumunjskih naftonosnih polja moći poslužiti zrakoplovnim bazama u Grčkoj; 27. studenoga Churchill je u Ratnome kabinetu izjavio kako valja to prethodno utanačiti. Istoga je dana načelniku štaba zrakoplovstva poslao naputak: »Smjesta moramo otpočeti u Grčku smještati osnovno osoblje i najpotrebnija skladišta kako bi barem dvjema eskadrilama Wellingtona omogućili da bombardiraju rumunjska naftonosna polja. Mi već dovoljno kasnimo«.

U početku se činilo kao da će se Grci s time složiti. Kralj Đuro II poslao je kralju Đuri VI pismo, kopija toga pisma prispjela je u Foreign Of-

fice 2. prosinca - u kojem se očividno zalagao da Britanci uspostave zrakoplovne snage u sjevernoj Grčkoj: »Vi biste - barem tako držim - mogli ne samo Talijanima zadati udarce koji bi ih onesposobili, već i Nijemce, strahom da ne izgube rumunjsku naftu, odvratiti od toga da krenu na Grčku...« No ubrzo će postati jasno kako je grčkoj vladi - vjerojatno zbog vješto nagoviještenih njemačkih prijetnji - bilo važno da ne da povoda njemačkim sumnjama da će ise Britancima omogućiti bombardiranje naftonosnih polja. Unatoč prijašnjoj nepopustljivosti spram dvoumljenja neutralnih država, Churchill je obzirno odgovorio da Grcima može obećati kako bez njihova dopuštenja neće iz grčkih baza biti poduzeti napadi na rumunjska naftonosna polja; no da će britanski oficiri, u građanskim odijelima, morati obaviti izviđačke radove. U međuvremenu su sve britanske operativne zrakoplovne baze zadržane južno od crte Olimp-Arta.

Međutim, Britanci su bili uvjereni da će - kad Nijemci udare na Grčku, što su držali neminovnim - još biti vremena da se protiv rumunjske nafte posluže grčkim zrakoplovnim bazama. U izvještaju u kojem su 24. veljače 1941. načelnici štabova izložili Ratnome kabinetu razloge za slanje i protiv slanja britanske ekspedicije u Grčku - navodi se kako bi jedna od prednosti takve ekspedicije bila u tome »što bi nam omogućila da uspostavimo odskočnu dasku za bombardiranje Italije i rumunjskih naftonosnih polja«. Dan nakon toga Eden je poslao iz Kaira osobni brzojav Churchillu: »Stoji li iole tvrdnja - što je vječito ponavljamo - da je, naime, njemačka slaba točka nafta, Rumunjska nam je sredstvo ... da Njemačkoj zadamo udarac mnogostruko djelotvorniji od višemjesečnog bombardiranja naftnih ciljeva u Njemačkoj.«

Iz Londona je uzvraćeno da bi protekla možda i više od dva mjeseca prije no što bi nova eskadrila iz Britanije mogla stupiti u akciju na Bliskome istoku. Churchill je također ponovno istaknuo kako »posljednja riječ mora pripasti Grcima«. Drugoga ožujka grčki zapovjednik, general Aleksandar Papagos, još nije bio sklon pristati da se grčke zračne luke upotrijebe za bombardiranje Rumunjske. Kralj Đuro II izjavio je da će Britanci moći neometano bombardirati - nakon što Nijemci udare na Grčku, ali ne prije toga.

Sjedinjenje grčkih bojazni i britanske oskudice u zrakoplovima značilo je da se ne može učiniti ništa. Kad su Nijemci u travnju napali na Grčku, prodirali su veoma brzo te je bilo malo vjerojatnim da će Britanci iz područja Soluna moći bombardirati Rumunjsku. Devetoga travnja složili su se načelnici štabova u tome da je bombardiranje rumunjskih naftonosnih polja veoma poželjan cilj, no da se »zbog veoma brojnih, pa čak i hitnijih zahtjeva za našim oskudnim bombarderskim snagama vrhovni zapovjednik ne može nagoniti da sad pribavlja bombardere u tu svrhu«. Zapovjednik zrakoplovstva, zrakoplovni podmaršal Longmore,¹ pribojavao se teških gubitaka pri napadu na Rumunjsku, koje si RAF ne može dopustiti. - Posjetivši u travnju Atenu da bi se posavjetovao o bombardiranju naftnih ciljeva, Berthoud se nadao kako će »wellingtoni« iznenada napasti - bio bi to njihov »labudi pijev« prije no što napuste Grčku - ali je Longmore u posljednji čas povukao svoj pristanak. Kad su se Britanci povukli iz Grčke i posljednja je nada iščezla.

¹ Maršal zrakoplovstva Sir Arthur Longmore, G. C. B., D. S. O., zapovjednik engleskog zrakoplovstva na Srednjem Istoku.

Kasnije su podizane optužbe, i u SAD i u Donjemu domu, kako su se Britanci hotimično suzdržali od toga da unište rumunjska naftonosna polja - zbog utjecaja britanskih financijskih interesa, ili pak zbog Foreign Officea. Te su optužbe zacijelo neistinite. Britanski je neuspjeh uslijedio zbog nedostatka sredstava i uporišta, kao i zbog toga što je izostala rumunjska potpora, a možda i zbog nesposobnosti - no ne zbog toga što bi im nedostajalo volje da naftonosna polja unište.

Sabotaža i subverzija u Jugoslaviji, Mađarskoj i Bugarskoj

U Jugoslaviji su se i Odsjek D i MI(R) bavili i drugim stvarima, a ne samo blokiranjem Dunava. Jugoslaviju je u studenome 1939. posjetilo »neslužbeno« izaslanstvo, što ga je predvodio general sir John Shea - vitez Velikoga križa od Batha, viteški zapovjednik Reda sv. Mihovila i sv. Jurja, s Ordenom za izvanredne zasluge - da bi stupilo u dodir s jugoslavenskim glavnim štabom i ono je preporučilo da se postojećim jugoslavenskim »gerilskim kadrovima« pridodaju britanski oficiri (taj je prijedlog ostao bez učinka) i da se štampa novčano podupire. Istodobno je Julius Hanau, u ime Odsjeka D, bio veoma aktivan u organiziranju sabotaže i subverzije. Odvojeno od svojih planova u pogledu Željeznih vrata on je pripremio sabotaže protiv njemačkih željezničkih prometnica u Austriji, što ih je izvršila mala, spram Italije i Njemačke vrlo iredentistički usmjerena skupina slovenskih liberala. Kvarenje glavina na kotačima bila je najomiljenija metoda. Na dalmatinskoj je obali bilo nešto sabotaže na brodovlju, u što je bio upleten D. T. (Bill) Hudson, koji će potom biti prvi britanski oficir za vezu u okupiranoj Jugoslaviji. Zbog tih djelatnosti nije samo Hanau morao napustiti Jugoslaviju; u ljeto 1940. godine jugoslavenska je vlada protjerala kapetana Malcolma Burra, kojega su »njemačke vlasti« optužile da je upleten u sabotažu na njemačkim željeznicama. Britanski je poslanik izjavio kako to nije istina, te je prosvjedovao, no Jugoslaveni su uzvratili kako su »neki britanski državljani zacijelo krivi« - ako nije Burr - te da im zbog njemačkoga pritiska ne preostaje drugo već da ga protjeraju.

Za propagandu je nekim jugoslavenskim novinama dana novčana pripomoć. U prosincu je otpočela rad novinska agencija Britanova: prividno neovisna, ta je agencija pripadala britanskoj vladi koja ju je preko službenih britanskih kanala snabdijevala informacijama. Sjedište agencije bilo je u Beogradu, a podružnice je imala u Budimpešti, Bukureštu, Sofiji, Ateni i Carigradu. Urednikom joj je u Beogradu bio Gradimir Kozomarić, jugoslavenski privredni novinar (poginuo je kasnije u njemačkome koncentracionom logoru). U tu je djelatnost dobrano bio upleten Julian Amery, koji je jednom nogom bio u uredu atešea za novinarstvo, a drugom u Odsjeku D. Kad su se u travnju 1940. britanski diplomatski predstavnici sastali u Londonu, bilo im je rečeno da je »poseban propagandni napor«, poduzet u Jugoslaviji, popraćen »vrijednim uspjesima« - ponajviše suradnjom koja da je uspostavljena između atašea za novinarstvo i Odsjeka D.

U Mađarskoj je Britanovu vodio novinar i pisac Basil Davidson: to je bila zapravo jedina djelatnost koju je britanski poslanik, O'Malley, bio voljan dopustiti. U Bugarskoj je Rendel također bio nesklon pristati na subverziju, no naposljetku se ipak složio s time da Odsjek D uspostavi

doticaj s lijevim krilom zemljoradničke stranke, koje je vodio G. M. Dimitrov, sa skupinom disidentskih oficira, predvođenih pukovnikom Damianom Velčevom, te s pripadnicima lijevoga krila Makedonske revolucionarne organizacije, koje su nazivali protogerovistima. Svi su oni odlučno bili protiv Borisa. Podijeljeno je nešto novčane pripomoći i propagandnoga materijala, no u Bugarskoj je bilo veoma teško raditi, pa u doba do ulaska njemačke vojske u Bugarsku, u ožujku 1941, nije bila izvršena nijedna sabotaža. Prije toga je - u siječnju 1941. - Odsjek D, sad već SOE, bio naveo Rendela da nadvlada svoje obzire spram nepravovjernih postupaka u neutralnoj zemlji, te da im dopusti prokrijumčariti iz Bugarske Dimitrova, zakovanoga u ambalaži na kamionu kojim je u Carigrad prevožen materijal britanskoga poslanstva.¹ To je bio čin Rendelove diplomatske hrabrosti i tjelesne izdržljivosti Dimitrova, koji se iz ambalaže u kojoj je mnoge sate proveo skvrčen pomolio spreman i željan da satima živahno raspravlja o politici s predstavnikom SOE u Carigradu, W. S. (Bili) Baileynom. Potom je na kratko vrijeme otišao u Jugoslaviju, nadajući se da će pokrenuti malu »ekspediciju« u Bugarsku, no tu je zamisao ugušio ulazak njemačke vojske. Uz pomoć SOE Bugarsku je napustio još jedan političar Seljačke stranke, Dimitri Macankiev.

Pri koncu 1940. godine sastali su se predstavnici Foreign Officea i SOE da bi ponovno proučili protuosovinsku djelatnost u jugoistočnoj Evropi. Raspravljalo se, među ostalim, i o tome da se »u Jugoslaviji i Bugarskoj naširoko primijeni potkupljivanje«. Iz te je zamisli vjerojatno potekla, počevši od srpnja 1940, pripomoć od 5000 futni na mjesec srpskoj Zemljoradničkoj stranci, te manje pripomoći malenoj Samostalnoj demokratskoj stranci i Narodnoj odbrani, davnašnjoj srpskoj rodoljubnoj organizaciji, a također i pripomoći bugarskim skupinama.

Na tom se sastanku Foreign Office propitkivao o sabotажama u rudnicima kroma u Alatinu i u drugim rudnicima u Jugoslaviji, »te je općenito zaključeno kako bi bilo korisno imati pripremljene planove, no da ti planovi moraju ovisiti o suradnji jugoslavenskoga glavnoga štaba, koja pak ovisi o tome da li ćemo naširoko primijeniti zamisao o potkupljivanju.« SOE je kasnije izvijestio da su u Beogradu već izrađeni planovi za uništenje rudnika u Trepči i Alatinu, no da nije izvjesno znade li za njih jugoslavenska vlada. Kakvi god da su planovi izrađeni, i koliko god je opsežno bilo potkupljivanje u jugoslavenskome glavnom štabu u rudnicima nije bila izvršena nikakva sabotaža, ni prije ni za vrijeme njemačkoga napada.

Grčko brodovlje za Britaniju

Grčko brodovlje bilo je možda najveći usojeh što su ga Britanci u to doba postigli u privrednom ratu. Još se na početku rata Britanija bila obratila grčkoj vladi, nadajući se da će zadobiti nadzor nad zamašnim dijelom grčke trgovačke mornarice. Grčka vlada nije mogla službeno postupiti, ali je neslužbeno naputila grčke brodovlasnike da svoje brodove stave nekako Britancima na raspolaganje. Brodovlasnici su se odazvali (pod povoljnim uvjetima). A i grčki pomorci. Od prosinca 1939. Nijemci su ponovno pro-

¹ Sir George Rendel, *The Sword and the Olive* (Rendel iz opreza naziva Dimitrova »Ivanov«),

svjedovali, no bez uspjeha. Kad su Nijemci u travnju 1941. napali na Grčku i objavili Bijelu knjigu, pitanje brodovlja istaknuli su kao možda najvažniju pritužbu protiv Grčke.

Neujednačena je slika britanskoga privrednog ratovanja, sabotaze i subverzije u neutralnoj jugoistočnoj Evropi do travnja 1941: Britanci su mnogo obećavali, ali su znatno manje ostvarili; bilo je izrazitih neuspjeha, no oni su vjerojatno bili manje važni nego što je tad izgledalo, jer su privredni stručnjaci stalno precjenjivali njemačku ovisnost o rumunjskoj nafti, kao i o živežnim namirnicama i sirovinama iz jugoistočne Evrope. K tome su podcjenjivali teškoće pri provedbi zamisli o uništenju naftonosnih polja. Najzad, precjenjivali su spremnost glavnih štabova i političara u jugoistočnoj Evropi da zbog britanskoga mita ili potpore preuzmu velike rizike.

Ali Britanci su barem nadošli na to da se ozbiljno zainteresiraju za jugoistočnu Evropu, te da uvide njezine gospodarske, vojne i političke mogućnosti. Uspostavili su određene političke dodire koji će utjecati na britansku politiku u godinama nakon Hitlerova osvajanja Balkanskoga poluotoka. Iznenaduje kako neuspjesi nisu uzdrmali duboko ukorijenjeno uvjerenje o sveznanju i svemoći britanske Intelligence Service.

Upadljivo je kako je nedostajao izbor prioriteta na najvišem mjestu - između diplomatskih, stratezijskih i privrednih zahtjeva. Ljudi su međutim pogrešivi, pa to možda i nije bio velik nedostatak.

5. Albanija, 1939-1941: pobuna do koje nije došlo

Gerilsko ratovanje u jugoistočnoj Evropi pokušala je Britanija potaknuti najprije u Albaniji. Bilo je naravnih razloga za to: ta malešna, zabačena, brdovita zemlja, koja graniči s južnim Jadranom, kao da je bila baš pravo mjesto za takav pokušaj. No iskrsele su teškoće - suprotnosti između plemenskih poglavara brdovitoga sjevera i urbaniziranijih Albanaca na jugu i u obalnim gradovima, a k tome i međuplemenske razmirice na sjeveru. Još je veći problem bilo neprijateljstvo Albanije i britanskoga saveznika, Grčke, što se još više zaoštrilo kad su 1940. godine Talijani iz Albanije napali na Grčku. Jugoslavenko držanje zadavalo je manje briga: imajući već veliku nepokornu albansku manjinu, Jugoslavija je mnogo manje nego Grčka priželjkivala još albanskoga područja.

Kad su u travnju 1939. zaposjeli Albaniju, Talijani nisu imali mnogo neprilika. Pošto su otjerali Zogua - plemenskoga poglavara sa sjevera, koji je bio snažna ličnost, pa se sam uzdigao proglašivši se kraljem - Talijani su se dali na to da zasnuju albansku fašističku stranku, zadržavši - okićenu doduše savojskom krunom - albansku nacionalnu zastavu. Postavivši 31. listopada 1939. Laurencea Graffteya Smitha za generalnoga konzula u Draču, Britanci su *de facto* priznali »novi status« Albanije kao područja koje su Talijani zaposjeli. Na početku 1940. godine Grafftey Smith je izvijestio o studentskim demonstracijama u Korki i Skadru, pa i o tome da Talijani kumuju zahtjevima što ih albanski političari postavljaju na jugoslavenko područje, osobito na Kosovo: »Talijani kao da žele održavati živom zamisao Velike Albanije.«¹ (Malo prije no što su upali u Albaniju Talijani su Jugoslaviji bili ponudili da je podijele, ali je knez Pavle ponudu odbio; kad je u srpnju 1939. boravio u Buckinghamskoj palači, knez Pavle je rekao Halifaxu kako drži da je ispravno postupio).² U svibnju 1940. u Rim je otišlo izaslanstvo albanskoga Velikoga fašističkog vijeća i kralju Viktoru Emanuelu podastrlo deklaraciju o »beuvjetnoj lojalnosti svih Albanaca«, u kojoj je stajalo da su Albanci zahvalni za dobro što je učinjeno njihovoj zemlji.

Hoteći Italiju održati neutralnom, Britanci nisu, kad je izbio rat, ozbiljnije pomišljali na to da potiču albanski otpor. Kad je u listopadu Ratni kabinet raspravljao o politici u jugoistočnoj Evropi i lord državnoga pečata, sir Samuel Hoare, upitao postoje li »ako Italija zauzme neprijateljski stav« - planovi da se potakne nezadovoljstvo u Albaniji, zamjenik načel-

¹ Graffte-Smith (kasnije Sir Laurence Graffte-Smith), K. C. M. G., visoki komesar u Karačiju.

² Hoptner, *Yugoslavia in Crisis, 1934-1941*.

nika Imperijalnog generalštaba kazao je kako će se Turcima prepustiti da izazivaju neprilike poticanjem muslimanskoga pučanstva u Albaniji.

No u travnju 1940. MI(R) je pripremio plan za izazivanje pobune u Albaniji, pa je od Odsjeka D u Jugoslaviji zatraženo da obavi »potreban prethodni rad«. Odsjek D stupio je u doticaj s tri organizacije koje su iz Jugoslavije već djelovale u Albaniji. Jednom je od njih iz Podgorice upravljao Jovan Đonović, bivši jugoslavenski poslanik u Tirani,¹ a zadaća joj je bila da djeluje u pograničnome području od obale do jugoslavenskoga grada Peći. Odsjek D dao je toj organizaciji novca i uvjeravao je kako je zadobio znatan utjecaj nad njezinim predvodnicima. U drugoj su organizaciji bile albanske izbjeglice, koje su predvodili Gani beg Kryeziu i njegov brat: iako bliski Zoguu, ti su mu Albanci bili neprijatelji sve dok nisu upali Talijani, a potom su se s njime ubrzo izmirili. Djelovali su iz područja između jugoslavenskih gradova Peći i Prizrena, u kojima su im bila sjedišta. Trećom je organizacijom iz Debra, blizu Ohridskoga jezera, na jugu, upravljao pukovnik Kokosi. Te dvije posljednje organizacije ubacivale su u Albaniju pouzdanike da bi sakupili obavijesti o pokretima talijanske vojske i o svemu drugome. Odsjek D izvijestio je da ima dobrih izgleda za »incidente« i za približno sveopću pobunu u istočnoj Albaniji, osobito na području plemena Mirdita.

Na početku ljeta 1940. godine Francuzi su se upravili u drugome smjeru. Kad se već bližio pad Francuske, francuski je poslanik u Beogradu kazao knezu Pavlu da bi Jugoslavija - napadne li Italija Saveznike - morala zauzvrat napasti Italiju u Albaniji; to da je prigoda koja da se možda neće ponoviti; »osim toga, za Jugoslaviju to nije tek pitanje interesa, već i časti«. No knez Pavle je upozorio da Saveznici nisu opskrbili Jugoslaviju oružjem; on zamisao nije odbacio, ali je nije ni prihvatio.

Italija je ušla u rat, Francuska je pala, a Jugoslavija se nije pokrenula. Kralj Zogu stigao je na britanskome brodu iz Francuske u Englesku, i Britancima je valjalo odlučiti što da rade s njime. Grafftey Smith, koji se bio vratio iz Drača, izjavio je da u Albaniji nema stranke naklonjene Zoguu, da je on ozloglašen, a ljudi kojima se okružio da su neomiljeni, te da do njega još donekle drži samo njegovo pleme, Mirditi, na sjeveroistoku Albanije. Trećega srpnja ugladeno mu je rečeno neka otiđe u Sjedinjene Američke Države, no on je uzvratio da se nadao stati na čelo Albanaca izvan Albanije i surađivati - možda iz Soluna - u svakome savezničkom pothvatu. Osim toga, uspostavio je dodire s utjecajnim osobama u Londonu. Sedamnaestog srpnja Halifax je kazao kako se ne isplati ustrajati u tome da Zogu napusti Britaniju, već - ako on doista kani »mobilizirati svoje prijatelje« - da mu valja dopustiti da ostane. Zoguu je tad rečeno kako bi zasad mogao ostati - uz uvjet da bez britanskoga ovlaštenja ne sudjeluje ni u kakvoj političkoj djelatnosti. Otad su se britanski stručnjaci za Albaniju žestoko sporili oko toga je li Zogu osoba pogodna da potakne albanski otpor.

Pri koncu lipnja 1940. godine Odsjek D toliko se pouzdavao da će iz Jugoslavije potaknuti pobunu da je zatražio novca kako bi nabavio 5000 starih pušaka. No vrhovni zapovjednik za Bliski istok priopćio je tad kako on »nikako ne želi da u tome času izbije pobuna u Albaniji«. Petoga srpnja dobio je Odsjek D u Beogradu upute da se ne upušta u izazivanje

¹ Vidi Julian Anier, *Approach March*, Đonovićeva uloga u tome.

neprilika, već neka ostane u dodiru sa svojim albanskim »prijateljima« i potpomaže ih i neka skuplja obavijesti ne poduzimajući ništa što bi moglo izazvati incidente. Dotad je Odsjek D bio već izvršio neke pripreme i u Grčkoj, uspostavivši dodir s albanskim izbjeglicama (pa i s Mustafom Ghinishijem u jugoistočnoj Jugoslaviji) i spremišta razornoga materijala blizu albanske granice, u Janjini i drugdje. Odsjek D pridobio je u Grčkoj i agente, koji su poduzeli dva »izviđačka putovanja« u Albaniju, no bilo im je strogo naređeno da ne izazivaju u Albaniji neprilike, niti da Talijanima pruže izliku za napad na Grčku. Pri koncu kolovoza vrhovni zapovjednik za Bliski istok odobrio je program Odsjeka D za Albaniju, što ga je imao nadzirati predstavnik Odsjeka u Carigradu, pukovnik Stirling.

U jesen 1940. godine Foreign Office još se protivio da se Zoguu dodijeli bilo kakva uloga u planovima otpora. Sedmoga rujna brzojavio je u Kairo kako nije vjerojatno da bi Zogu mogao odigrati iole istaknutiju ulogu, jer da ima mnogo neprijatelja, a da su njegove pristaše dobro proigrane povjerenje Albanaca. Foreign Office također je otklonio i prijedlog Odsjeka D da Zoguu pošalje pismo u kojem bi dao svoj blagoslov Albanskome odboru koji bi se osnovao u Carigradu.

Foreign Office se toliko protivio Zoguu i zbog toga što se nije htio obvezati na obnavljanje neovisne Albanije. Kad je Italija ušla u rat, u Donjemu je domu izjavljeno da se britanska vlada smatra »ovlaštenom pridržati potpunu slobodu djelovanja u vezi s obvezama što ih je u prošlosti preuzela spram talijanske vlade, a odnose se na Sredozemlje, na sjevernu ili na istočnu Afriku, te na Bliski istok«. Tom je vijugavom frazom opozvano prijašnje *de facto* priznanje talijanskoga zaposjedanja Albanije, no u zabilješci Foreign Officea stoji da onom izjavom nije neovisna Albanija prešutno priznata, »iako nam omogućuje da taj korak poduzmemo u budućnosti«. Kad je u rujnu 1940. sastavio smjernice za albanske emisije što ih je BBC upravo kanio uvesti, Foreign Office je zabranio »svako određenije obećanje da će se albanska neovisnost obnoviti«.

Talijanski napad na Grčku iz Albanije u listopadu stvorio je novu situaciju i dao je novi zamah i Zoguovoj i SOE-ovoj (tako se sad zvao Odsjek D) djelatnosti u Jugoslaviji. Churchill su sklonuli da pristane na poruku odaslanu Albanskome odboru - koji je SOE sad uspješno pokrenuo - u Carigrad, u kojoj je stajalo da je »vladi Njegova Veličanstva stvar Albanije veoma na srcu«. U Londonu je Zogu 8. studenoga predložio Britancima da će otići u Carigrad, u kojemu da ima »14 000 Albanaca«, te da će organizirati formaciju koja bi se s pristankom grčke vlade iskrcala u Solunu i tvorila malu borbenu frontu.

Potaknut vjerojatno potrebom da se Grcima po svaku cijenu pomogne, u tome je času Foreign Office ublažio svoje držanje spram Zogua. Nakon što su o tome raspravljali Foreign Office i SOE u Londonu, SOE je svojem carigradskom predstavniku postavio pitanje da li da Zogu »hitno odleti u Grčku«. Foreign Office je Ateni, Ankari i vrhovnome zapovjedniku za Bliski istok natuknuo da bi Zogu putem atenske radio-stanice mogao odaslati »poziv na okupljanje« na Dan albanske neovisnosti: da li bi grčka vlada na to pristala - uzevši da taj nastup ne bi značio restauraciju Zogua ili priznanje neovisne Albanije? Britanski poslanik u Ateni, Michael Palairot¹ odmah je odgovorio da predsjednik grčke vlade,

¹ Kasnije Sir Michael Palairot, K. C. M., ambasador pri izbjegličkoj grčkoj vladi.

Ioaniis Metaksas, »veoma dvoji« u Zoguovu uporabivost; »on ne bi Zogua rado vidio u Grčkoj.« Tri dana nakon toga javio je Foreign Office u Atenu kako je zbog Metaksasova držanja napuštena zamisao da se Zogu pošalje u Grčku; umjesto toga, Zogu bi se mogao poslati u sjevernu Albaniju »kako bi vodio operacije što ih je predložio: što grčka vlada misli o tome? Palaiet je odgovorio: »Držim da ne bi bilo politički razborito ponovno pokretati to pitanje« jer da je Metaksas svoje negodovanje spram Zogua izrazio »osobito naglašeno«.

Metaksas je očito htio imati posve slobodne ruke s obzirom na Albaniju. U poruci putem radija 27. studenoga izjavio je da se Grci ne bore samo za svoje održanje, već i za druge balkanske narode i za »oslobođenje« Albanije. U Foreign Officeu je Dixon¹ zabilježio da »oslobođenje« na grčkome ne znači »neovisnost«. On je također zapisao: »Grci su oduvijek priželjkivali Albaniju. S razlogom se mogu nadati da će današnju svoju borbu naplatiti zahtjevom da im se dodijeli Albanija. Siguran sam da će Grci tražiti ispravak južne granice.« Grci se, držao je, zbog toga protive Zogu.

Mali su stoga bili izgledi prijedloga što ga je George Taylor, iz SOE, podnio Foreign Officeu 2. prosinca: naime da, britanska vlada izjavi kako će o budućem statusu Albanije biti odlučeno u mirovnim ugovorima. Tome se Dixon suprotstavio tvrdnjom kako »nikad nije bilo vjerojatno da bi Albanija mogla biti neovisna«, takva da bi izjava uzbudila Grke, stoga da bi nakon rata moglo biti »prikladno« prepustiti Grcima od Albanije onoliko koliko god mogu držati u vlasti. Foreign Office i SOE složili su se tada u tome da se u predloženoj izjavi ne spominje neovisna Albanija, te da valja ishoditi i grčki i jugoslavenski pristanak da se takva izjava objavi. Dalje, da valja napustiti, barem zasad, i zamisao o ubacivanju Zogua u sjevernu Albaniju. Foreign Office i SOE su zaključili da umjesto toga valja provoditi politiku potkupljivanja albanskih poglavara kako bi se oprli Talijanima.

Ali je Foreign Office ipak ustrajao u zamisli o ublaženoj britanskoj izjavi, te je Atenu i Beogradu predložio da u toj izjavi bude navedeno: »Vlada Njegova Veličanstva želi Albaniju vidjeti oslobođenu talijanskoga jarma pa će Albance potpomoći koliko god bude mogla ... Po završetku pobjedonosne borbe bit će na Albancima da odluče o svojoj budućnosti. Istodobno će se zasnovati jamstva kako bi se spriječilo da se ponove događaji poput onih što su posljednjih godina sveli Albaniju na vazalstvo tuđinu.« No iz Atene je Palaiet odgovorio da bi predložena deklaracija bila »nerazborita« i »nepoželjna«.

Jugoslaveni su na to pitanje drukčije gledali. Neki je viši funkcionar jugoslavenskoga Ministarstva vanjskih poslova nešto kasnije kazao Britancima da su Grci veoma kratkovidni kad pomišljaju na podjelu Albanije; to da bi bilo suprotno »istinskim željama« jugoslavenske vlade, koja da bi htjela neovisnu i cjelovitu Albaniju, po načelu »Balkan balkanskim narodima«. No ni Jugoslaveni ni Britanci nisu bili voljni sporiti se s Grcima koji su se borili za svoje održanje. Eden je 23. siječnja kazao lordu Cecilu, odlučnome zagovorniku albanske neovisnosti, kako je doduše vlada Njegova Veličanstva »u načelu nedvojbeno za albansku neovisnost«, no da su u tome času svoju politiku dužni prilagoditi grčkim željama.

¹ Kasnije Sir Pierson Dixon, G. C. M. G., C. B., ambasador u Francuskoj, 1960-64.

Premda su se Jugoslaveni s obzirom na albansku neovisnost razilazili s Grcima, u pogledu Zogua posve su se s njima slagali. Jugoslavenski ministar rata kazao je već u prosincu Britancima da je jugoslavenski zapovjednik na albanskoj granici - koji da je potajno u stalnome dodiru s Albancima - priopćio da Albanci odreda nisu skloni Zoguovu povratku.

Ali u tome je času postalo jasno da je knez Pavle zabrinut britanskom djelatnošću u Albaniji. Pri koncu studenoga SOE je iz Beograda izvijestio kako treba privoliti kneza Pavia da surađuje u snabdijevanju oružjem albanskih »iregularnih skupina«. Foreign Office je zatražio od Campbella neka knezu Pavlu spomene to pitanje, uzdajući se kako će »on biti voljan barem izdati upute da se zažmire na našu djelatnost«. No knez Pavle je odgovorio kako su Talijani ostavili po Albaniji mnogo napuštenih pušaka kojih da bi se Albanci mogli dočepati. Campbell je držao kako to znači da Jugoslaveni već pomažu Albance; knez Pavle da se može pouzdati u opreznost svojih ljudi, ali da ne može biti siguran hoće li se tajna sačuvati budu li s njome upoznati Britanci jer njihove albanske veze ne može nadzirati. I nadalje vršiti na njega pritisak da bi značilo doživjeti neuspjeh, i ništa više. Nekoliko je dana kasnije Campbell o tome pitanju ponovno razgovarao s knezom Pavlom, no ponovno je stekao dojam kako će se »iz razumljivih razloga nastojati da se Britanci ne upleću ... Oni su ... izrazili sumnju u to da mi možemo valjano procijeniti pouzdanost albanskih veza.« Knez Pavle bio je zabrinut možda i stoga što su se Talijani već bili požalili jugoslavenskoj vladi na djelatnost nekih jugoslavenskih oficira u sjevernoj Albaniji.

Unatoč tome se SOE i nadalje zanosio time da potakne pobunu u sjevernoj Albaniji putem svojim veza u Jugoslaviji. Iz Beograda je 18. izvijestio kako je Gani beg pripravan da smjesti uđe u sjeveroistočnu Albaniju, te kako je uvjeren da će mu se cijeli sjever pridružiti. On da bi zaposleo Kukës i proglasio albansku narodnu vladu, a prema grčkim da bi se saveznicima odnosio »veoma prijateljski«. No da bi bilo potrebno da Britanci smjesti i javno obećaju moralnu i materijalnu potporu. Da bi valjalo osigurati 60 000 funti, što bi bilo dovoljno da se albanska vojska održi najmanje mjesec dana, i britansku zračnu potporu za opskrbljivanje oružjem, odjećom i hranom.

Začudo, Foreign Office prihvatio je taj plan gotovo bez ograda. Ali neobično je i to da su London i Atena u tome času bili u raskoraku, možda i zbog zakašnjenja u otpremanju brzojavki. Atensko poslanstvo brzojavilo je 18. prosinca da je Alexander Glen, iz SOE, u Atenu, te da je, zajedno sa šefom britanske vojne misije, general-majorom T. G. Heywoodom, raspravljao o planu s Metaksasom. Naposljetku da su se složili u tome kako bi, pod sadašnjim okolnostima, »anglo-grčkim interesima najprikladnije poslužila usklađena djelatnost nekoliko omanjih naoružanih skupina«. Atena je također izvijestila kako je obećano da će se u tu svrhu odaslati iz Bliskog istoka zaplijenjene puške. Dan nakon toga brzojavio je SOE iz Atene (vjerojatno Glen) SOE u Beograd da oružje neće biti raspoloživo još barem tri tjedna i da RAF neće zasad moći pružiti nikakvu pomoć; akcija da stoga ovisi o oružju što bi ga SOE mogao nabaviti na licu mjesta.

Pa ipak je još 20. prosinca Foreign Office držao da se plan za pobunu može provesti; poslao je u Atenu brzojavku o tome te pridodao kako bi

predložena britanska izjava o potpori albanskoj »vladi« sadržavala obećanje britanske pomoći u »oslobađanju« Albanije – i zaključio: »Molimo ishodite smjesta privolu generala Metaksasa.« Dan nakon toga je Foreign Office priopćio Ateni kako bi bilo poželjno postići da Zogu pošalje Gani begu poruku potpore. Ministarstvo rata priopćilo je 20. prosinca kako u načelu odobrava pokušaj da pobuna otpočne, a Ministarstvo zrakoplovstva priopćilo je da su, u načelu, zamisao o pobuni odobrili načelnici štabova i istaknulo je neka se uznastoji da se pobunjenici zračnim putem opskrbe hranom i materijalom s Bliskoga istoka.

Međutim, tu je kuću od karata, sazdanu u Londonu, Atena brzo srušila. Palairt je 21. prosinca priopćio kako ga »sve uvjerava da se grčka vlada nepokolebljivo protivi uspostavljanju bilo kakve privremene vlade«, te je pridodao kako je RAF u Grčkoj obznanio da tehnički nije opremljen za spuštanje pušaka, a da plan ovisi o tome. On pak da nema izgleda pridobiti Metaksasa dok god plan nije izvediv u svom pojedinostima. Još je izvijestio da su se grčki glavni štab i britanski »vojni stručnjaci« složili u tome kako je u sadašnjemu času provediva jedino zamisao da se djeluje pomoću »omanjih naoružanih skupina neregularaca«; i Grci da također drže kako bi takve skupine valjalo organizirati iz Jugoslavije. Palairt je jetko nastavio: »Nadam se da naši stručnjaci za Albaniju neće dopustiti da ih njihova gorljivost odvede dalje no što im opreznost dopušta, te da ambiciozne, no nepromišljene planove nećemo nametati grčkoj vladi, na kojoj je, naposljetku, ipak glavni teret ratovanja u Albaniji.«

Dixon je 26. prosinca zabilježio da se od ove zamisli odustalo dok se ne ispita bi li se moglo otposlati posebno iato britanskih zrakoplova radi spuštanja vojnih potrepština. Dan nakon toga SOE je Foreign Officeu priopćio kako nema izgleda da bi se zrakoplovi mogli otposlati iz Engleske. SOE je iz Londona uputio tad svojemu beogradskom uredu odlučnu poruku: »Morate biti načistu s time da odluku za albansku pobudu ili protiv nje... moraju donijeti vojne vlasti u Kairu i Ateni i da se vaša uloga sastoji samo u tome da im veoma potanko izložite sve mogućnosti što ih situacija nudi, a potom da od njih primite upute.« Eden je 28. prosinca zapisao: »SO 2 kao da se bez mnogo promišljanja istrčao.«

SOE u Beogradu jedva da je zavrijedio ovaj oštri prijekor jer su Foreign Office i načelnici štabova isprva bili blagoslovili plan za pobunu. A nije bilo nerazborito ni pretpostavljati kako će Metaksas rado dočekati svako, makar i kratoročno, skretanje talijanskih snaga s grčkoga bojišta. Nego Grci su u ratu s Talijanima još postizavali začuđujuće uspjehe, pa je Metaksas sebi mogao dopustiti da bude nesklon preuzeti bilo kakve obveze spram Albanije; a pristajanje bi ga na zamašnu albansku pobunu moglo privesti političkim obvezama – a i Britance, što bi bilo još i gore.

SOE se u Carigradu nije odricao svake nade. Pri koncu veljače dostavio je u London prijedlog Albanskoga odbora u Carigradu da se osnuje albanska nacionalna vlada - uz britansku pomoć i uz britansko obećanje da će se obnoviti albanska država iz vremena prije talijanskoga upada: posljedica da bi bila albanska vojska od 100 000 ljudi. SOE je predlagao da u tu vladu uđu, uz druge, Gani beg Kryeziu i bivši albanski poslanik u Londonu, Mehmed beg Koniza a Foreign Office nije na to čak ni odgovorio.

Poslije beogradskoga državnog udara u ožujku 1941. Britanci su - poput Francuza u lipnju 1940 - navodili Jugoslavene da napadnu Talijane

u Albaniji i da se tako domognu velikih količina talijanskoga oružja - umjesto oružja kojim ih Britanci nisu mogli opskrbiti. No beogradska je vlada bila previše dezorganizirana i nervozna, a da bi se odlučila na korak koji bi se mogao definirati kao čin agresije. Prepušteno je kapetanu Dagvallu Oakleyu Hillu, iz SOE, da (poput Stirlinga, bivšega oficira u albanskoj žandarmeriji što su je vodili Britanci) krene iz Jugoslavije sa skupinom Albanaca, Zoguovih protivnika - bez oružja, bez radio-veza, bez zračne zaštite. Ta je skupina bila raspršena, a Oakleya Hilla zarobili su Talijani.

Na takva je, eto, politička minska polja naletio SOE pokušavajući (možda zapravo nerealistički) pomoći savezniku i nauditi neprijatelju. Bila je to žalosna pouka za budućnost, a takva je pouka bio i osjećaj bespomoćnosti izazvan time što je SOE u svojim pothvatima bitno ovisio o zaštiti Kraljevskih zračnih snaga (RAF, op. prev.), nad kojima nije imao nikakva utjecaja.

6. Bugarska, 1939-1941: ključ kojim se Britanija nije mogla poslužiti

Kad je Halifax u rujnu 1939. izjavio u Ratnome kabinetu da je Bugarska »ključ za Balkan«, propustio je pridodati da se Britaniji osobito bilo teško poslužiti tim ključem. Izostavimo li Albaniju, Bugarska •> je bila najsiromašnija i najnerazvijenija zemlja u jugoistočnoj Evropi, s najmalobrojnijom srednjom klasom. Njome je vladao kralj Boris, čovjek svojeglav no nervozan. A imao je i razloga biti nervozan. Na prijestolje ga je posadio poraz njegove zemlje u ratu 1914-1918. godine. Njegovo je kraljevanje bilo obilježeno kratkotrajnim razdobljem diktatorske vladavine moćnoga revolucionarnog seljačkog vođe, Aleksandra Stambolinskog, neuspjelom komunističkom pobunom, urotama i spletkarenjem makedonskih revolucionara te vojnim zavjerama protiv prijestolja. Seljačka stranka - naravan zastupnik većine pučanstva - bila se raspala na frakcije i seljaštvo je - zbog snažnoga osjećanja privrženosti Rusiji što je njime podsvjesno strujalo - moglo lako skrenuti prema komunizmu ne bude li imalo podobnog vlastitog zastupništva. Bilo je i industrijskoga pučanstva, o kojemu je britanski poslanik Rendel izvijestio da je »malobrojno, no veoma aktivno«, da je »komunističko u suvremenome smislu te riječi«, te da »izravno radi na sjedinjenju s Rusijom«. Obuhvaćalo je tvorničke radnike i gotovo sve lučke radnike u Burgasu i u Varni.

Kralj Boris bio je svjestan koliko je snažan sovjetski utjecaj, pa je tome utjecaju činio doduše poneki ustupak, no bio je odlučan u tome da mu ne bude žrtvom. Ne bi se moglo reći da je baš volio Hitlera, ali je zacijelo držao kako je Hitler manje zlo — pogotovu vrati li Bugarskoj područja što ih je bila izgubila. Suprotno tome, baš nikakva razloga nije bilo da se njemu - ili drugima Bugarima - mile Britanci, koji su bili prijatelji bugarskih neprijatelja, i koji su dali jamstva dvjema državama spram kojih je Bugarska postavljala teritorijalne zahtjeve.

Britanska je jedina nada bila da će na Bugarsku utjecati potaknu li uvjerenje da je njemački poraz neminovan i da će Britanija naposljetku nagraditi svoje prijatelje, a spram svojih neprijatelja postupati shodno njihovoj krivici. (To jedva da se moglo uskladiti sa svečanim britanskim izjavama kako im je nakana uspostaviti pravedan poslijeratni poredak - no svako se takvo protuslovljenje može ispričati.)

Poteškoće su rano iskrsele: još na početku rata, kad je Britanija poticala Bugarsku da objavi svoju neutralnost - a da zauzvrat nije bila voljna javno obećati da će bugarsku neutralnost poštovati (iz obzira prema Francuzima kojima je bilo do toga da očuvaju slobodu djelovanja). (Đuro VI

U sklopu nastojanja da uspostave Balkanski blok Britanci su se dali na to da pokušaju poboljšati odnose Bugarske s njezinim susjedima. U toku zime 1939-1940. godine Rendel je uporno, i donekle uspješno, radio na tome da približi Bugarsku i Tursku. Nakon što je Sofiju posjetio pročelnik turskoga Ministarstva vanjskih poslova, Numan Menemendžoglu, u Sofiju je stigao i ministar vanjskih poslova, Saradžoglu, što da je - po Rendelovu sudu - »veoma poboljšalo atmosferu«.

Rendel je držao kako mu je glavna zadaća upozoravati Bugarsku kakvim se opasnostima izlaže padne li u zagrljaj Hitleru. Prvih ratnih mjeseci, za vlade Georgija Kioseivanova, u tome je donekle uspijevao. No tu je vladu na početku 1940. godine zamijenila vlada Borisa Filova, koji je bio mnogo privrženiji Nijemcima. Rendel je malokad uspijevao nadmudriti Filova, pa se morao osloniti na to da će njegovi neredoviti razgovori s kraljem Borisom uroditi kakvim plodom. Kralj bi ga uljudno saslušao; no bio je nadasve zaokupljen škipcem u kojem se - držao je - našao: da mu je, naime, neminovno birati između Rusije i Njemačke. U siječnju 1940. napomenuo je nekome engleskom prijatelju da se njegov otac pokazao rusofobom u rusofilskoj zemlji, te da »njegov sin neće ponoviti pogrešku«. Tako je zimi 1939-1940. godine zaključio s Rusijom sporazume o civilnome zrakoplovstvu i trgovini. No u travnju je Rendelu izjavio kako ga salijeću bojazni da će se komunizam brzo proširiti Evropom - bude li Njemačka hametom poražena; on da se stoga nada miru putem pregovora.

Kad je u *srpnju 1940.* Rumunjska *otkazala* britansko jamstvo, Britanija se iznimno mogla poslužiti teritorijalnim mamcem. Rendel je dobio upute neka priopći Borisu kako britanska vlada »razumije sad i podupire želju Bugarske da ostvari prijašnji dogovor o južnoj Dobrudži jer je Rumunjska »povezala svoju sudbinu s Njemačkom«, pa se ne može više smatrati posve neovisnom. Rendel je te povoljne vijesti priopćio kralju Borisu 19. srpnja; kralj je odgovorio da mu je velika zadovoljština što vidi

kako su zahtjeve Bugarske napokon svi priznali. No kralj kao da je bio »nervozan i uplašen« - izvijestio je Rendel.

Međutim, britanski potez s Dobrudžom došao je na žalost i suviše kasno da bi mogao Hitleru izbiti adute iz ruku, jer je bilo općepoznato da su na Hitlerov pritisak Rumunji sporazumom u Craiovi 8. rujna pristali da se mirno odreknu južne Dobrudže. Halifax je držao da valja izložiti britansko gledište o reviziji granica, te se 5. rujna obratio Gornjemu domu riječima:

»Vlada Njegova Veličanstva nije nikad zastupala politiku krutoga održavanja statusa quo. Vlada njegova Veličanstva zastupa naprotiv načelo izmjenjivosti *statusa* ako su preinake pravedne, te ostvare li se slobodnim i miroljubivim pregovorima i sporazumima zainteresiranih strana, bez agresije ili prisiljavanja ... Stoga vlada Njegova Veličanstva sa zadovoljstvom gleda na pregovore ... o ... južnoj Dobrudži.«

Ta se izjava u stilu Chamberlaina nije osobito dojmila Bugara; veći je učinak imala Churchillova izjava u Donjemu domu: »Osobno sam uvijek smatrao da južni dio Dobrudže valja vratiti Bugarskoj.« (To je bila istina: u rujnu 1939. Churchill je u Ratnome kabinetu izjavio da bi Britanija »morala izvršiti snažan pritisak na Rumunjsku kako bi Bugarskoj ponudila južni dio Dobrudže što ga potpuno nastavaju Bugari, a Rumunjska[^] ga se domogla nakon posljednjega balkanskog rata«.)

U listopadu 1940. Britaniju su zabrinuli izvještaji o žestokome pritisku što da ga Njemačka vrši na Bugarsku, nudeći joj istodobno izlaz na Egejsko more. Foreign Office je napatuo Rendela da Borisu prenese poruku kralja Dure VI, u kojoj se izražava zadovoljstvo zbog dogovora o Dobrudži, ali se od Bugarske zahtijeva da očuva neovisnost te da se »lažnim ponudama ne da namamiti u rat u kojemu bi lako mogla postati poprištem sukoba zaraćenih strana«. Rendel je poruku dostavio 15. listopada. Boris kao da je bio zadovoljan prvim dijelom poruke, no »pomalo uznemiren« drugim njezinim dijelom. Rendel je ponovno zabilježio kako se kralj doima »utučeno i uplašeno«: »Držim da ga Nijemci vjerojatno teroriziraju. Osim toga očito ga se dojmilo što su Nijemci pomogli Bugarskoj u pitanju Dobrudže.« Dan kasnije Rendel je primijetio: »Ne vjerujem da se (kralj Boris) prodao Nijemcima ... No držim kako osjeća da je u škripcu, a da mu mi nećemo moći pomoći.« Boris je tjedan dana kasnije odgovorio Đuri VI: »Budući da se nalazimo u izuzetno osjetljivoj situaciji, moja se zemlja mora zadovoljiti time da odigra tek sasvim sporednu ulogu, a njezino držanje potječe iz vruće želje da zaštiti, koliko može, barem svoje najpreče interese.«

Kad je Italija 28. listopada napala Grčku, napetost se neminovno povećala, a time i strahovanja kralja Borisa. Rendela su naputili neka upozori bugarsku vladu da se suzdrži od svega »što bi moglo otežati položaj grčke vlade« te da otvoreno rekne kako će »po svršetku pobjedonosnoga rata (Britanija) znati kako valja postupati s prijateljima, a kako s neprijateljima«. Kad je tu poruku predao Filovu, Rendel ju je donekle ublažio; Filov je pak »ponavljao da je položaj (Bugarske) opasan i osjetljiv«.

U tome je času na pozornicu, javnosti jedva zamjetno, stupio Sovjetski Savez. Još je od svibnja Sovjetski Savez poticao jugoslavensku vladu - doduše samo verbalno - da se odupre pritisku Osovine; Andrej Višinski priopćio je 7. studenog jugoslavenskom poslaniku u Moskvi da se sovjetska vlada »posve konkretno« zanima za Balkan.

No Sovjeti su se mnogo više zanimali za Bugarsku nego za Jugoslaviju. Budući da je Filovljeva vlada bila otvoreno naklonjena Njemačkoj, Sovjetski se Savez poslužio Komunističkom partijom koja je bila aktivna i dobro organizirana, a kojom je iz daljine upravljao Georgi Dimitrov, tajnik Kominterne u Moskvi.

Rendel je pratio što se piše u komunističkim lecima. Centralni komitet oštro je u travnju napao »englesko-francuske ratne hušakače« jer da nastoje pretvoriti Balkan u ratno poprište i napadaju Njemačku i Rusiju. Bugari da ne žele, rečeno je, postati »krvnici sovjetskih i njemačkih radnika ... Dolje kapitalistički pljačkaši!¹ No manifest Komunističke partije napao je u kolovozu »one koji se zalažu za to da Bugarska aktivno sudjeluje u ratu na strani Osovine Berlin-Rim«¹ Dolazak sovjetske nogometne momčadi na sofijski aerodrom iskoristila je Komunistička partija organizirajući demonstracije u kojima je sudjelovalo 70 000 - 100 000 ljudi; zbog toga je oko 500 ljudi bilo uhićeno. Rendel je sredinom listopada izvjestio da se u komunističkim lecima »što ih je Moskva zacijelo odobrila« - »sve jače osjeća protunjemački stav.«

Sovjetski Savez uporno je stoga pojačavao pritisak na Bugarsku. Sredinom listopada u Berlin je stigao Molotov, nadajući se da će - Staljinovim riječima - »dugoročno razgraničiti uzajamne interese«. Upitao je Hitlera kako bi Njemačka reagirala kad bi Rusija dala Bugarskoj upravo onakvo jamstvo kakvo je Njemačka dala Rumunjskoj.

Rusija je, nadalje, bila voljna dati Bugarskoj izlaz na Egejsko more. Hitler je izmicao odvrativši kako mu nije poznato da bi Bugarska ikada zatražila kakvo jamstvo, te je uznastojao da sovjetske ambicije uputi u drugome smjeru. Molotov je bio uporan pa je izjavio da se Rusija ne zanima samo za Bugarsku, već i za Rumunjsku, Mađarsku, Jugoslaviju i Grčku.² Nakon sastanka razmijenjeni su nacrti dokumenata o pristupanju ^Sovjetskoga Saveza Trojnome sporazumu. U njemačkom se nacrtu ne spominje nijedna jugoistična evropska zemlja osim Turske; sovjetski pak nacrt sadrži tajni protokol u kojem se »utvrđuje kako je politički potrebno da se između Sovjetskog Saveza i Bugarske sklopi sporazum o međusobnoj pomoći jer je Bugarska zemljopisno smještena unutar sigurnosnoga područja crnomorskih granica Sovjetskog Saveza; no taj sporazum neće ni na koji način utjecati na unutrašnje uređenje Bugarske, na njezin suverenitet ili jezinu neovisnost«.

Nijemci na to nisu ni odgovorili. Cim je Molotov napustio Berlin, Hitler je pozvao kralja Borisa u Berchtesgaden. Bilo je to 17. studenog. Posjet je trebao ostati u tajnosti; 21. studenoga Rendel je iz neslužbenih izvora doznao kako je Bugarska pozvana da pristupi Trojnom sporazumu, no da je kralj Boris odgovorio kako »ne može pristupiti ne pristupi li i Sovjetski Savez« - što je, uzevši u obzir okolnosti, bio spretan odgovor; Hitler je poticao pitanje izlaza na Egejsko more, no Boris je izmicao izravnim odgovorom izjavivši da se Bugarska neće poslužiti silom.

Četiri dana nakon Borisova povratka iz Berchtesgadena u Sofiju je stigao A. Sobolev, pomoćnik sovjetskoga komesara za vanjske poslove, i predložio sklapanje sovjetsko-bugarskoga sporazuma o uzajamnoj pomoći; Rendel je načuo kako je Sobolev također zatražio da se dopusti

¹ Komunistični manifest (bugarske KP) što ga je dobilo britansko poslanstvo.

² Nazi-Soviet Relations.

uspostavljanje sovjetskih vojnih baza u Varni i Burgasu, te zračne luke u Plovdivu, Britanci su tek kasnije doznali da su Rusi predložili sporazum kao obranu pretežno protiv Turske, a ne protiv Njemačke, te da su Bugarskoj istodobno ponudili tursko područje u Trakiji, do poteza Enos-Midia. Bit će da su se Rusi, djelujući tako zaobilazno, zavaravali kako će izbjeći izravno sukobljavanje s Hitlerom.

Bugarski su komunisti - tako piše u Povijesti KPБ - »poduzeli široku kampanju da se sovjetski prijedlog prihvati«; tvornice i radionice obasule su Filovljev u Vladu takvim zahtjevima.¹ Tu je kampanju *The Times* opisao kao »najveću iz inozemstva organiziranu subverziju u novijoj povijesti ove zemlje; u Sofiju je pristizalo na tisuće brzojavki, mnogi su izaslanici zatražili da ih primi kralj; mnogi su komunisti bili uhićeni«. *The Times* je zaključio: »Nijedna vlada ne može više izjaviti kako je Bugarska uz Osovinu, a da se time ne izvrgne opasnosti unutrašnjih nepravilnosti.«

Vlada Filova uljudno je otklonila sovjetsku ponudu, ali je Boris bio otada u povoljnijem položaju da se odupre Hitlerovim pritiscima. Foreign Office je želio pridodati i britansko upozorenje pa je i. prosinca naputio Rendela neka izjavi kako bi Vladu Njegova Veličanstva »veoma zabrinulo« pristupanje Bugarske Trojnome sporazumu, te da - prvi put - dade formalno jamstvo da će Britanija poštovati bugarsku neutralnost »tako dugo dok je i drugi poštuju i uz uvjet da se Bugarska strogo pridržava neutralnosti te da otvaranjem vrata njemačkim tehničarima i turistima, sklapanjem vojnoga sporazuma s Njemačkom ili na bilo koji drugi način (pristupanjem Trojnom sporazumu, primjerice) — ne dopusti da ta neutralnost bude podrovnana ili da od nje preostane tek puka forma«. Rendel je odvratio da u tome času nije potrebno upućivati nikakvo upozorenje jer se - zbog pritiska što ga je izvršio Sovjetski Savez - veoma smanjila opasnost da će Bugarska pristupiti Trojnome sporazumu. A britanska izjava o bugarskoj neutralnosti da bi godinu dana prije bila korisna, no sad da bi »uslijedila prekasno«. Lako je moguće da je taj negativni odgovor u Foreign Officeu izazvao olakšanje: rumunjska se, naime, naftonosna polja nisu mogla bombardirati, a da se ne povrijede bugarski zračni prostor i bugarska neutralnost. Ali Sargent je zapisao da ga to »mnogo ne zabrinjava« jer bi Britanci — kad bi samo imali dovoljno bombardera da napadnu naftonosna polja - bili toliko snažni da bi mogli »nekažnjeno formalno povrijediti bugarski teritorij, kao što formalno povređuju švicarski prostor bombardirajući gradove u sjevernoj Italiji.«

Britaniji je posjet Soboleva dobro došao jer je iznio na vidjelo da se Njemačka i Rusija sukobljavaju oko Bugarske. U tom su se času britanski interesi podudarali sa sovjetskim, a pa su i Britanci i Rusi vršili pritisak u istome smjeru i u istu svrhu. No među njima nije bilo suradnje. Kad ga je Rendel upitao o Sobolevljevu posjetu, sovjetski je poslanik odgovorio kako je taj posjet bio »posve kurtoazne naravi«.

Foreign Office je i nadalje vjerovao da se Sovjetski Savez, dođe li do kritične situacije, neće usuditi suprotstaviti Hitleru. Kad je u siječnju 1941. Ratni kabinet raspravljao o izjavi sovjetske vlade da je nisu pitali za savjet kad je njemačka vojska ušla u Bugarsku, Cripps je tu izjavu popratio primjedbom kako će ruskom politikom i ubuduće upravljati strah.

¹ *Bugarska komunistička partija, Istoria* (Moskva, 1960).

Potom je, u siječnju, Cripps izvijestio iz Moskve da mu je sovjetski ambasador u Berlinu otvoreno kazao kako se Rusija neće ozbiljnije oprijeti napadu na Bugarsku nego što se oduprla kad su Nijemci zaposjedali Rumunjsku. Eden je pri koncu siječnja pokušao od sovjetskoga ambasadora Ivana Majskog doznati kako Sovjetski Savez gleda na vjerojatne dalje njemačke korake na Balkanu, ali nije u tome uspio. Pri koncu veljače Cripps je izvijestio kako je Višinski izjavio da je situacija »ozbiljna i veoma zamršena«; njemačka je vojska na bugarskoj granici, no da će »sovjetska vlada znati zaštititi svoje interese... kada za to dođe vrijeme«. Cripps je držao da su se Rusi »pomirili s time kako nisu kadri spriječiti Nijemce da prodru na Balkan, ali priželjkuju da se ostali što žešće opiru kako bi kasnije uz mogli iskoristiti iscrpljenost obiju zaraćenih strana«.

Kao da se jedino tako može protumačiti sovjetska politika i prema Bugarskoj i prema Jugoslaviji. Sovjetski Savez nije zapravo nipošto uspio iskoristiti prednost stečenu Sobolevljevom posjetom. Prema Rendelovim riječima, Rusima naklonjeni »gorko su se žalili - kad su Nijemci najzad ušli u Bugarsku - kako su ih Rusi prepustili njihovoj sudbini«. Bugari su pak znali da od Britanaca ne mogu drugo očekivati osim zapravo neuvjerljivih upozorenja. Kad je u veljači njemačka vojska, preobučena u građanska odijela, počela stizati u Bugarsku, Rendel je dobio uputu da priopći Filovljevoj vladi kako će Britanci, pristanu li Bugari na njemačke zahtjeve, poduzeti mjere koje u nastaloj situaciji budu držali nužnima; i da - kada dođe do mirovnoga ugovora - neće moći zaboraviti postupak Bugarske«. Filov se time nije dao zaplašiti već je u Beču i ožujka potpisao Trojni sporazum, a njemačka je vojska, u punoj ratnoj spremi, već istoga dana ušla u Sofiju.

Rendelovo bugarsko osoblje policija je šikanirala, a neki je činovnik Ureda za izdavanje putnica nestao bez traga, pa je Rendel sad izjavio kako drži da je kucnuo čas da se prekinu odnosi s Bugarskom. Trećega ožujka pošao je u oproštajni posjet kralju Borisu. Najavio mu je kako će pristupanje Bugarske Trojnom sporazumu »značiti da će se odsad rat proširiti na bugarsko tlo«, i ta izjava »kao da je uzbudila« kralja. Boris je uzvratio da s Bugarskom nisu pošteno postupali, da su ju unaprijed okrivili za sve što pođe po zlu, i da je pala žrtvom svjetskoga razvoja događaja. Rendel je izvijestio kako je »kralj osobno bio veoma prijateljski raspoložen ... no razgovor je bio vrlo mučan«. Kasnije je zapisao: »S velikim sam se žaljenjem oprostio od Njegova Veličanstva ... on nije bio takvoga kova i značaja da bi mogao upravljati događajima.«

Rendelov posljednji razgovor s Filovom nije bio tako osjećajan. Rendel je izjavio »da duboko žali« što Britanija nije uspjela u nastojanju da očuva neovisnost Bugarske; Filov je na to uzvratio da je bugarska vlada kadra nositi se s tim pitanjem i bez britanske pomoći. Rendelovo osoblje izuzev nekoga činovnika Ureda za izdavanje putnica - sretno je 12. ožujka napustilo Bugarsku; ali zbog podmetnute bombe u njihov prtljag stradale su dvije pisarice u carigradskome hotelu u kojemu su odsjele. Eden je preporučio da se Sofija iz osвете — a i iz drugih razloga - bombardira, no tome se suprotstavio zapovjednik zračnih snaga Bliskog istoka.

Sovjetsko se poslanstvo održalo u Sofiji za sve vrijeme rata, pa je bilo korisno središte za prikupljanje obavijesti iz jugoistočne Evrope (takvu pogodnost Britanci nisu imali) i za pripremanje ulaska Crvene armije u Bugarsku, do čega je i došlo u rujnu 1944.

7. Mađarska, 1939-1941: koridor, ali ne uporište?

Odnosi između Britanije i Mađarske bili su u prvih devetnaest mjeseci rata obavijeni izvjesnom atmosferom salonske komedije, obojene tamnim tonovima. To je donekle potjecalo iz značajki mađarske političke elite naslijeđenih od aristokracije i plemstva, kojima je bila svojstvena rafinirana umješnost - naučili su se tome pod Habsburgovcima - u osujećivanju jače moći, ili u izigravanju protivnika. (Možda je zato Hitler, koji je bio austrijskog porijekla, iako iz posve drukčije društvene sredine, ocijenio Mađare mnogo bolje nego Britanci.) Elita je imala svu vlast. Seljaci, mnogi od njih bez zemlje, nisu imali pravoga političkog zastupništva. Bilo je opozicijskih stranaka, no kad su u pitanju bili nacionalni interesi, priklanjale bi se one eliti. Nije bilo masovne stranke, poput Maniuove Narodne seljačke stranke u Rumunjskoj, s kojom bi Britanci mogli spletkariti protiv vlade.

Britanci su zato održavali veze samo sa službenim krugovima. To je bilo po ukusu britanskoga poslanika O'Malleya, okorjelog individualista čvrstih, ponekad ekscentričnih pogleda. Zbog njegove zajedljive naravi nisu mu odnosi s Foreign Officeom bili baš uvijek laki. U nekoj bilješci Foreign Officea nalazimo: »Gospodin O'Malley jedva da pokušava skriti svoj prezir prema uputama (iz Foreign Officea).« Prije početka rata doveo je Foreign Office u nezgodnu situaciju uporno zahtijevajući da se stupi u dodir s Rumunjskom zbog osjetljivoga pitanja revizije granice u Transilvaniji. O tome je on kasnije u službenom izvještaju napisao: »Gospodin O'Malley je Foreign Officeu izrazio da mu je savjest mirna.« U veljači 1940. Sargent je pribilježio: »Mađari su uporni i slatkorjeki, te imaju vrsna zagovornika u poslaniku Njegova Veličanstva u Budimpešti.« O'Malleyova je formula za postupanje s Mađarima bila »razumijevanje, ohrabrivanje te blagi i ne prečesti savjeti«.

Halifax je u travnju 1940. opisao Mađarsku kao »teško održivu predstražu« balkanske fronte podržavane od Britanaca, a to je donekle bilo pogrešno. Mađari su držali da je zamisao o neutralnome bloku djelo Rumunja. O'Malley je bio nacistu s time da Mađari neće prihvatiti tu zamisao dok Rumunjska ne bude spremna »pregovarati o reviziji granica«: u protivnom da bi »predloženi sporazum koristio samo Rumunjskoj«. U veljači 1940. Sargent je ocijenio situaciju posve različito od Halifaxa: »Od početka rata bilo nam je svima jasno da u jugoistočnoj Evropi nećemo moći stvoriti »frontu« koja bi obuhvaćala i Mađarsku. Stoga se nikada nije ni raspravljalo o tome da Mađarskoj pružimo jamstva protiv Njemačke - poput jamstava što smo ih dali Rumunjskoj. Drugim riječima, priznavali smo da Mađarska spada u njemačko interesno područje te da se

riječima ne može izmijeniti to stanje.« Iako je ta izjava ponešto pretjerana, pomaže nam da shvatimo čudnovato fatalistiko i rezignirano držanje Britanije naspram Mađarske.

Zimi 1939-1940. godine Mađari još nisu pristajali pokoriti se posve Hitleru. Polagali su još donekle nade u Mussolinija, kojega su od 1934. godine držali Hitlerovim suparnikom i pomagačem u nastojanjima da očuvaju svoju neovisnost. Na početku rata Mussolini ih je podupirao kad su odbili zahtjev Nijemaca da njihova vojska krene na Poljsku preko sjeveroistočnoga dijela mađarskog područja. Taj su zahtjev Nijemci potkrijepili bili prijetnjom da će »prekinuti veze« - tako je barem O'Malley izvijestio. Ali na sastanku mađarskoga i talijanskog ministra vanjskih poslova, grofa Istvána Csakyja i Ciana, u siječnju 1940, došlo je do razmimoilaženja i do hlađenja odnosa. Talijanska se potpora gasila. U travnju je u Foreign Officeu zabilježeno kako »posljednji nagovještaji pokazuju da se Mađarska, ako je Nijemci napadnu, ne bi mogla osloniti na talijansku pomoć«.

Mađarska vlada ipak nije odustajala od svoje politike pružanja otpora njemačkim zahtjevima, ali u razumnim granicama. No za svoje je dobro ponašanje očekivala britansku nagradu, i to u blažem britanskom stavu u vezi s Transilvanijom. G. de Barcza, mađarski poslanik u Londonu, uručio je 9. veljače notu o mađarskim teritorijalnim zahtjevima, potkrijepljenu izjavom da je Mađarska spremna braniti svoju neovisnost i čast ako je bilo tko napadne. Sargentov je odgovor bio: »Budući da nam Mađarska u ratu ne može pružiti nikakve usluge, ne isplati se zbog nje ništa žrtvovati.«

O'Malley je išao svojim putem. Predložio je da se 1. ožujak, obljetnica uvođenja admirala Miklosa Horthyja u funkciju namjesnika, iskoristi, te da mu se putem radija i tiska oda priznanje kao zaslužnome branitelju kršćanstva i plemenitih načela, čime da on nastavlja tradicionalnu ulogu Mađarske, zaštitnice od istočnjačkoga barbarizma. No upozorio je da valja izbjeći svaku izjavu koja bi mogla otežati Horthyjev položaj spram Njemačke. O'Malley je pak posjetio namjesnika 1. ožujka, uručio mu potpisanu fotografiju Đure VI i prenio mu kraljevu »usmenu poruku dobre volje«. Horthy se, izvijestio je O'Malley, »zadržao neko vrijeme na mučnoj odluci koju će biti prisiljen donijeti ako ga Njemačka, odlučna u nakani da se probije do naftonosnih polja u Rumunjskoj, stavi pred izbor između ponovnoga zadobivanja Transilvanije i vojnoga tlačenja«. No Horthy da je odbio kazati kakvu bi odluku donio.

Nekoliko dana kasnije predsjednik vlade, grof Pài Teleki, istaknuti geograf - koji je napisao opsežnu i učenu raspravu o Transilvaniji, i upravo ju je bio poslao Foreign Officeu - izjavio je O'Malleyu da mu ne može jamčiti kako bi postupio kad bi »primio telefonsku poruku uvečer, a Nijemci stigli u Budimpeštu idućega jutra.«

Cas je istine nadošao 23. travnja. Csaky je gotovo slučajno otkrio O'Malleyju kako očekuje da će Nijemci zatražiti neka im se dopusti da se posluže prometnicama sjeveroistočnoga dijela Mađarske, te da se ovoga puta »Mađarska nipošto neće suprotstaviti« njemačkome zahtjevu. Kad je O'Malley istaknuo kako je to ozbiljna odluka, Csaky je uzvratio da Mađarima nema drugoga izlaza. Kad bi pružili otpor, da ne bi izdržali dulje od nekoliko dana, a potom da bi Nijemci zaposjeli cijelu zemlju, te da bi bila postavljena marionetska nacistička vlada. Štoviše, Mađari da bi

žrtvovali sebe da bi obranili Rumunjsku. O'Malley je to prokomentirao: »Nemoguće je ne suosjećati s mađarskom vladom«, pa je položaj Mađara usporedio s položajem austrijskoga kancelara, Kurta von Schuschnigga, kad mu je Hitler zaprijetio 1938. godine.

Osjećajući vjerojatno da je nekorisno vršiti pritisak na Mađarsku, Sargent je u Foreign Officeu pokazao prilično razumijevanja za O'Malleyjev stav i složio se da reagira vrlo blago. Neka se Csäkyju napiše osobno pismo i navede kako vlada Njegova Veličanstva ne bi mogla ostati ravnodušnom na odluku Mađara da dopuste prolaz njemačkoj vojsci jer bi se takva odluka kosila s mađarskom neutralnošću. Neka se Csäkyja opozori »na posljedice u anglo-mađarskim odnosima«, no tu nagovijest nije pobliže objasnio.

Sovjetski ultimatum Rumunjskoj 26. lipnja, u kojem se zahtijeva Besarabija i Bukovina, neminovno je razbuktao mađarske pretenzije na Transilvaniju. Hitler nije želio da se Mađarska i Rumunjska sukobe, osobito stoga što bi u tom sukobu mogla biti oštećena naftonosna polja. I tako su otpočeli pregovori u koje su se Mađari upustili uvjereni u uspjeh. Oslanjajući se na nedavne smjernice Foreign Officea da valja »zavaditi Njemačku i Rusiju«, O'Malley je iskoristio prigodu i Foreign Officeu nabacio kako je kucnuo čas da Britanija učini »potpun zaokret« te zauzme Mađarskoj naklonjen stav o pitanju Transilvanije. Odgovor Foreign Officea i opet je bio negativan. Podjarivanjem Mađara protiv Rumunja - obrazložili su - ne bi neminovno zavadili Njemačku i Rusiju; ponajprije, Rusija da još nije spremna da se suprotstavi Njemačkoj, a potom, da Hitler ne bi dopustio da Mađarska pobijedi Rumunjsku. Umjesto toga zaključio je Foreign Office da Rumunje treba putem BBC-a i lokalne propagande poticati da se opra mađarskome zahtjevu na Transilvaniju. To je neminovno izazvalo prosvjede Mađara koje je razdražila i britanska odluka o priznavanju čehoslovačke vlade Eduarda Beneša, pri koncu srpnja.

O'Malleyjeva ocjena situacije u kolovozu bila je da su »Mađari skloni vjerovati kako Njemačka ne može biti poražena i da Ujedinjeno Kraljevstvo ... ne može ... značajnije utjecati na sređivanje posve kontinentalnih pitanja... Njemačko poništenje Versailleskog ugovora uvelike je pripomagalo mađarskim napadima na Trianonski ugovor, pa je mađarska vlada bila zadovoljna rezultatima postignutim u zajedničkoj igri s Nijemcima.« Ali, dodao je, Mađari još uvijek žele očuvati svoju neovisnost i radi bi da Njemačka bude obuzdana - nakon što njihovi teritorijalni zahtjevi budu zadovoljeni.

Ogorčenje Mađara na Britaniju zbog stava o reviziji granica nipošto nije bilo ublaženo izjavama Churchilla i Halifaxa u parlamentu 5. rujna, kad su blagoslovili pripojenje južne Dobrudže Bugarskoj, ali ne i pripojenje sjeverne Transilvanije Mađarskoj. Mađare je donekle zadovoljila Churchillova izreka »ja osobno nisam nikad bio previše oduševljen kako se s Mađarskom postupalo poslije rata«, no taj je dojam poništen Halifaxovom izjavom da je Bečka odluka kojom je Mađarska dobila sjevernu Transilvaniju »posljedica prisile sila Osovine nad Rumunjskom«, te da tu promjenu Britanija neće priznati.

Jedna je od posljedica Bečke odluke bila ta da su Nijemci stekli pravo ući u Rumunjsku. To je značilo da Mađari moraju ostvariti odluku donesenu u travnju - da će, naime, dopustiti prolaz njemačkoj vojsci. O'Malley je - od nekoga Mađara na visokome položaju, kojega diskretno naziva

»moj prijatelj« - saznao 9. listopada da njemački vojnici prolaze preodjeveni u civile; taj mađarski »prijatelj« da je pridodao kako bi jedna od meta Hitlerovih invazijskih planova mogla biti Grčka. Nekoliko dana kasnije šef mađarske vojne obavještajne službe kazao je pomoćniku britanskoga vojnog atašea da je za posljednja tri tjedna 7000 njemačkih »civila« dobilo mađarsku tranzitnu vizu za Rumunjsku i dodao je kako njemačka strategija smjera na to da se iznudi odluka u borbi protiv Britanaca u Sredozemlju.

O tome je Strang pribilježio:¹ »Čudnovato je što mi uopće održavamo odnose s vladom koja dopušta prolaz neprijateljskoj vojsci, i to vojsci kojoj je cilj - to i mađarske vojne vlasti priznaju - uspostaviti na Bliskom istoku operacionu bazu protiv nas.« »Ali,« dodao je, »valja priznati da su se Mađari ponijeli prema nama mnogo bolje nego Rumunji.« Foreign Office je O'Malleyja naputio neka postupi veoma obzirno: »Ako vidite namjesnika ... mogli biste kazati da mi doduše razumijemo kako je teško odupirati se njemačkome pritisku, no da ne možemo odobriti postupak mađarske vlade koji dopušta njemačkoj vojsci pokrete... usmjerene da se na Bliskome istaku uspostavi operaciona baza protiv nas.«

Međutim prije nego što su te upute stigle, O'Malley je već bio posjetio namjesnika. Nakon toga je izvijestio: »Kad sam namjesnika obavijestio da ga želim posjetiti, ali da ga ne želim dovoditi u nepriliku tražeći službenu audijenciju, pozvao me da dođem 19. listopada, no podesio je da u palaču uđem pješice kroz sporedni ulaz. Dočekao me srdačno, kao i uvijek. Rekao je kako me je želio vidjeti, no da je oklijevao predložiti mi da dođem jer da nije znao kako ću prihvatiti ulaženje krišom... Nijemci da imaju agente čak i u njegovoj palači.« Horthy je O'Malleyju kazao da se Mađarska još uvijek nada dobiti od Rumunjske preostali dio Transilvanije, i »nabacio« je tada kako će Mađarska uskoro biti izložena pritisku da pristupi Trojnome sporazumu te da se više neće moći odupirati. O'Malley je sućutno upitao neće li Mađarska - kad se bude uspostavljao poslijeratni poredak - »požaliti što je posve proigrala britansko-američku naklonost«. No »namjesnik je, kao i čitava njegova vlada, na takve razloge bio ravnodušan«. O'Malley je gorko zaključio: »Ovo će poslanstvo održavati živim prijateljsko osjećanje spram Britanije i divljenje prema britanskome načinu života: nešto više od toga jedva da će moći učiniti.«

Dvadesetog studenog - upravo nakon što je Molotov posjetio Berlin, a kralj Boris Berchtesgaden - Mađarska je potpisala Trojni sporazum i pokleknula pod njemačkim pritiskom kojemu se Bugarska oprla. Mađarska je bila u nepovoljnijem položaju jer nije mogla iskoristiti sovjetski protupritisak koji je Borisu privremeno pomogao. U srpnju Rusi su »vrlo srdačno« pozvali Mađarsku da u Moskvu pošalje izaslanstvo kako bi utanačili trgovački sporazum. No ta je inicijativa zamrla. U kolovozu je O'Malley izvijestio kako »brojne napomene što su mi u Ministarstvu vanjskih poslova bile upravljene upućuju na to da mađarska vlada žali što im Rusija nije ni od kakve pomoći kao protuteža Njemačkoj«. Bečka odluka navela je Molotova da izrazi nezadovoljstvo što su Nijemci prooustili da se o tome posavjetuju sa Sovjetskim Savezom: on da to drži povredom sovjetsko-njemačkoga sporazuma iz 1939. godine. Postupak Nijemaca da nije bio posve dobronamjeran jer da su vrlo dobro znali da se sovjetska vlada

¹ Kasnije lord Strang; stalni podtajnik Foreign Officea 1949-53.

zanima za Rumunjsku i Mađarsku. Molotov je za vrijeme svojega posjeta Berlinu ponovno spomenuo da se Sovjeti zanimaju za Mađarsku i za ostale jugoistočne evropske zemlje.¹ Posluživši se uobičajenim zaobilaznim sovjetskim metodama, sovjetska novinska agencija »opovrgla je potkraj studenoga njemački novinski izvještaj« da je »pristupanje Mađarske Trojnome sporazumu uslijedilo u suradnji i s punim odobrenjem Sovjetskoga Saveza«.

Cak da je Moskva i htjela izvršiti pritisak na Mađarsku, tamo nije bilo aktivne dobro organizirane Komunističke stranke, kao u Bugarskoj, koju bi Sovjeti mogli mobilizirati da podupre sovjetsku diplomaciju.

Nakon kratkotrajne komunističke vladavine Béle Kuna poslije prvoga svjetskoga rata komunisti su u Mađarskoj bili previše okrutno progonjeni, a da bi se održali kao aktivna snaga, i njihove su preživjele vođe, kao, recimo, Mátyás Rákosi, bili u Sovjetskom Savezu.

O'Malley je na pristupanje Mađara Trojnome sporazumu reagirao veoma smireno. Kad su ga Mađari upitali je li vjerojatno da će Britanija prekinuti odnose s Mađarskom, rekao je kako nije jasno koja je prava i obveze preuzela Mađarska tim pristupanjem te da pretpostavlja kako britanska vlada neće biti »osobito zainteresirana« ako se položaj Mađarske nije bitno izmijenio; britansko-mađarski odnosi da neće ovisiti toliko o onome »svojevrsnom ukrašavanju izloga«, koliko o tome kako će se Mađari ponašati na djelu. O'Malley je izvijestio da Mađari kao da veoma nanastoje izbjeći svaku akciju koja bi britanskome poslanstvu mogla otežati da ostane u Mađarskoj. On pak da drži kako bi bilo dobro da poslanstvo ostane. Foreign Office se s time složio.

Horthy je želio ostaviti otvorenu odstupnicu prema Britancima. Sedmog prosinca pozvao je mornaričkoga atašea i zadržao ga »sat i pol u prijateljskom i povjerljivom razgovoru«. Rekao mu je kako im je Njemačka, zauzvrat tome što su potpisali Trojni sporazum, obećala da će Mađarska biti »samostalno zastupljena na mirovnoj konferenciji«, a da u međuvremenu neće morati preuzimati nikakve nove obveze. U Londonu da je Barcza rekao Cadoganu da je osobno duboko pogođen time što je Mađarska pristupila Sporazumu, ali da zbog svojega zemljopisnog položaja tome nije mogla izmaknuti. U prosincu je Csaky upao u Mađarskoj u političke neprilike, i to ne zbog toga što je potpisao Sporazum, već stoga što je javno pokazao kako je time oduševljen. Stari državnik grof Istvan Bethlen, vođa Stranke maloposjednika Tibor Ehardt i drugi »vodeći« Mađari zbog toga su ga oštro osudili. Horthy je za vrijeme lova rekao O'Malleyju kako se to oduševljenje vrlo loše odrazilo u Sjedinjenim Američkim Državama.

Pri koncu prosinca 1940. Mađarska je udovoljila zahtjevu Nijemaca da postave željezničke prometne oficire po mađarskim željezničkim stanicama, osobito na austrijskoj i rumunjskoj granici, te u Budimpešti. O'Malleyju je to bilo priopćeno 23. prosinca. On je Foreign Officeu preporučio da tim povodom ništa ne poduzme jer da »nezadovoljstvo prema Nijemcima u Mađarskoj neprestano raste i nazočnost će ga njemačke soldateske samo pojačati«.

Njemački prometni oficiri utirali su zapravo put bujici njemačke vojske koja će se idućih tjedana sliti u Rumunjsku da bi poslužila bilo Hitle-

¹ *Nazi-Soviet Relations.*

rovu prodoru prema jugu, na Balkan, bilo za najezdu na Rusiju. Da bi ostvario svoje ciljeve, Hitleru je bilo bitno neutralizirati ili imobilizirati Jugoslaviju. Nijemci su stoga odobrili mađarsku zamisao da s Jugoslavijom utanače ugovor o prijateljstvu. Pomoćnik britanskoga vojnog atašea u Budimpešti posjetio je u prosincu područje Szegeda i vidio njemački vojni razmještaj, pa je zaključio da Nijemci poduzimaju poteze »kojima će ucijeniti Jugoslavena u pregovorima«. Još je dodao kako bi mađarsko-jugoslavenski ugovor mogao kasnije »djelovati kao kočnica jugoslavenske protuosovinske politike«, a »zakaže li diplomacija« da bi Nijemci mogli napasti Jugoslaviju preko Mađarske. Horthy je rekao britanskome mornaričkom atašeu da je »s knezom Pavlom u osobnoj i gotovo svakodnevnoj vrlo prijateljskoj prepisci«. Iz Beograda je Campbell izvijestio da se Horthyjeva snažna naklonost spram Britanije dojmila Jugoslavena, no da je očevidna opasnost predloženog ugovora u tome »da Jugoslavija bude uvučena u njemačko-talijansku orbitu«. Držao je kako bi valjalo da Britanci pokažu da ih razvoj događaja zanima - uvidi li knez Pavle u čemu je opasnost.

Mađarsko-jugoslavenski ugovor bio je potpisan u prosincu, a Mađari su ga već u travnju prekršili.

U siječnju 1941. skovan je u užem službenom mađarskom političkom krugu plan da Mađarska istodobno i udovoljava zahtjevima Njemačke i održava dobre odnose s Britanijom i Sjedinjenim Američkim Državama. (Kasnije je O'Malley tvrdio da je bio jedan od začetnika toga plana). U to je vrijeme izvijestio da je Horthy Bethlena (vjerojatno najutjecajnije ga političara u Mađarskoj), Eckhardta (na Zapadu su njegovi umjereno reformistički pogledi u seljačkome pitanju mogli naići na odobravanje) i druge uglednike sazvao na veoma povjerljiv sastanak. Zaključili su da Horthy - ako Nijemci zatraže »nešto što se posve kosi s mađarskim suverenitetom« - imenuje vladu sastavljenu od političara koji će u to vrijeme već biti u inozemstvu, te im neće prijetiti opasnost da ih se Nijemci domognu. Horthy da će ostati u Mađarskoj, no da će odstupiti i otkloniti da surađuje s bilo kojim kvislinškim režimom što bi ga Nijemci uspostavili. Horthy je 2.6. siječnja primio O'Malleya i potvrdio mu da je takav plan zaista skovan. Iz drugih je izvora O'Malley saznao da bi na čelu vlade bio Bethlen, da bi njezino sjedište bilo u Londonu, a da bi Eckhardt otišao u Washington. (On je u siječnju doista napustio Mađarsku.) O'Malley je javio Foreign Officeu kako je obavijestio Mađare da bi Britanija olakšala Bethlenu putovanje u London te je pridodao: »Ponašat ću se vjerojatno kao da sam više-manje akreditiran kod Bethlena, te ću s njime surađivati gdje god se bude nalazio.« Držao je da bi Horthy, nađe li se u škripcu, mogao Nijemcima dati »više no što bismo mi željeli«, ali da je »vrlo tvrdoglav i neobično hrabar«.

Nije posve jasno što je Halifax mislio o mađarskom planu, no kad je za njega saznao, sastao se s mađarskim poslanikom te mu rekao kako ni britanska popustljivost nije bezgranična i da bi mađarska vlada morala shvatiti da će na britanski stav poslije rata svakako utjecati koliko su se i kako Mađari nastojali odupirati pritisku Osovine. De Barcza je uzvratio kako je namjesnik naklonjen Britancima, no da im je Njemačka ponudila temeljitu reviziju granica, a da njemačkim vojnicima nije uostalom, dopušteno silaziti s vlaka dok su u Mađarskoj.

Halifax je O'Malleyju kazao da se slaže s Bethlenovim dolaskom u London. Ali taj se plan o vladi u izgnanstvu nekako ishlapio. Mađarski ministar vanjskih poslova otišao je 20. ožujka Ribbentropu u München; nakon povratka odbio je O'Malleyu kazati radi čega je otišao.

Britanski vojni ataše saznao je 24. ožujka da se u blizini jugoslavenske granice nalaze njemačke motorizirane artiljerijske jedinice. Istoga je dana Jugoslavija potpisala Trojni sporazum, no uz veoma važne ograde. 27. ožujka izvršen je u Beogradu državni udar. Hitler je odlučio napasti Jugoslaviju. Drugoga travnja ubio se mađarski predsjednik vlade, grof Teleki.

Idućega je dana O'Malley otišao Horthyju i izrazio mu sućut. Horthy mu je kazao kako će mu ispričati »čitavu priču«. Hitler da je Mađarskoj, kao nagradu za suradnju, ponudio Hrvatsku i Rijeku (to je područje nekoć, doduše, pripadalo Ugarskoj Kruni, no Mađari ga poslije Trianonskoga ugovora obično nisu zahtijevali). Prvoga travnja da je mađarsko Krunsko vijeće odlučilo prihvatiti ponudu ako se Hrvatska otcijepi od Srbije, ili ako se jugoslavenska vojska povuče u planine i južno od mađarsko-jugoslavenske granice ostavi prazan prostor. Teleki da je, nastavio je Horthy, pristao uz tu odluku, no idućega da je dana primio brzopletku de Barce iz Londona u kojem ga izvješćuje kako mu je »osoba na visokome položaju rekla da će mađarsko ime, postane li sad Mađarska saučestnik Njemačke protiv Jugoslavije biti posve obeščašćeno. Teleki da se tad ustrijelio, ostavivši pismo ženi, koja je i sama umrla, i drugo pismo zal namjesnika, te da je samoubojstvo objasnio navevši kako se postupak na; koji se mađarska vlada upravo kani obvezati protiv njenoj savjesti i časti.

Mađarsku je odluku Horthy pred O'Malleyjem opravdavao povijesnim zajedništvom Mađarske i Njemačke te svetom dužnošću da se uspostave drevne granice, no i time što su Mađari izgubili svaku nadu da će im Britanci pomoći u tome pitanju. O'Malley, koji mora da se osobno gorko razočarao, odgovorio je u afektu - »nikad nisam ni slutio ... da ću se takvim jezikom obratiti državnome poglavaru«: ako se namjesnik upustio u takav nepošten posao s Njemačkom, ili ako je postupio kao mađarski šakal njemačkoga lava, protiv države s kojom tek što je potpisao sporazum o vječnome prijateljstvu, Mađarska da ne može očekivati razumijevanje i milost od pobjedničke Britanije i SAD, a Horthy osobno da će se »obeščaštiti i zaslužiti da bude prezren.« Ono što je potom uslijedilo O'Malley je kasnije opisao kao »strastven i dug, no zapravo dobronamjeren razgovor«, tijekom kojega da je »Horthy gotovo proplakao«; ali da ničim nije pokazao kako kani promijeniti politički smjer.

Do 6. travnja O'Malley se već smirio i izvijestio da je saznao kako je Njemačka iznudila mađarski pristanak prijetnjama te je pridodao (to nije bilo pošteno spram Telekija koji više nije mogao izložiti svoju verziju događaja) kako je još saznao da je Teleki »prvi naveo namjesnika na sramotni put kojim sad kroči, te da je Telekijevo samoubojstvo donekle posljedica grižnje savjesti«. (Teleki je svoje bolno iskreno pismo završio: »Postat ćemo lešinari, najkukavniji među narodima ... kriv sam.« Bethlen je, dojavio je O'Malley, odlučio ostati u Mađarskoj kako bi »spriječio mađarsku vladu da se još više obveže Njemačkoj.«

Istoga je dana Foreign Office naputio O'Malleya neka napusti Budimpeštu, ali Britanija nije objavila rat Mađarskoj.

Mađari su za Nijemcima umarširali u Jugoslaviju i dobili dobar komad jugoslavenskoga područja - li nisu Hrvatsku ni Rijeku.

U Foreign Officeu je Frank Robert¹ ocijenio britansku politiku ovim riječima: »Dok je Mađarska pokušavala voditi neovisnu politiku i dok je bila samo koridor, a ne uporište njemačke vojske, mi smo imali razumijevanja za njezine teškoće i nastojali smo s njome održavati odnose. Naše se držanje izmijenilo tek onda kada je Mađarska postala uporištem za njemački napad na Jugoslaviju, nakon kojega je uskoro uslijedio mađarski napad.«

Britanskoj su politici u to vrijeme predbacivali kako su Mađari svojim šarmom u lukavstvu uspeli nasamariti britanske diplomate, dok je pak Hitler podmićivanjem uspio nasamariti mađarsku vladajuću klasu. Predbacivali su joj, također, da je propustila povezati se i djelovati preko demokratskih krugova u Mađarskoj. No ako Rusi nisu uspeli u Mađarskoj ostvariti društvenu revoluciju, još manje se moglo očekivati da će u tome uspjeti Britanci. A osim toga, izvan vladajuće elite nije ni bilo stvarne snage - poput, recimo, opozicijskih stranaka u Srbiji i Rumunjskoj - s kojima bi Britanci mogli surađivati. (Knez Pavle jednom je sa zavišću primijetio da su u Mađarskoj svi politički krugovi solidarni i okupljeni oko namjesnika.). O'Malleyjeva je politika održavanja prijateljskih odnosa s namjesnikom i političkim vlastima bila stoga možda mudrija no što se to ponekad čini, čak i ako je zaudarala, kao što Hugh Dalton reče, »na mentalitet poslužitelja«.

Britanski pokušaji da organiziraju sabotažu u Mađarskoj bili su do-
/ "duše minimalni, no ponajprije stoga što se O'Malley tome protivio, a,
\ potom, zato što je teško bilo pronaći ljude koji bi se izložili neminovnoj
\ opasnosti. Od mađarske se vladajuće klase - koja je željela i prihvatiti
.Hitlerovo mito i ostati u dobrim odnosima sa zapadnim demokracijama
*- drugo nije ni moglo očekivati, te bi pravedan gnjev Britanaca bio jedva
nešto više od puke geste.

¹ Kasnije Sir Frank Robert, G. C. M., G. V., ambasador u Bonnu, 1965-68.

8. Rumunjska, 1939-1941: ili Maniu, ili ništa?

Dok su zbivanja u Mađarskoj bila obavijena atmosferom salonske komedije, u Rumunjskoj su nalikovala pravoj melodrami. Kralj Karol žestoko se osvećivao Željeznoj gardi, krajnje radikalnome pokretu, koji se, doduše, borio za radnička prava, iskorjenjenje političke korupcije i neku vrst društvene revolucije, no koji se istodobno služio smicalicama i nasilnim metodama, poput nacističke stranke, pa je djelomice bio pod njemačkim utjecajem. Članstvo stranke bilo je raznoliko – od mladih idealista, pa i bivših komunista, do propalica i sadista. Karol je uporno no uzaludno pokušavao stranku uništiti. Dao je pogubiti njihova vođu kojega su obožavali, Corneliua Codreanu, pa je time na sebe navukao njihovu vječitu mržnju. Codreanuov otac i skupina oko njega odlučili su osvetiti njegovu smrt.

Kralj je učinio svojim neprijateljem i Maniuu, najuglednijega političara u zemlji, vođu stranke kojoj je bila odana većina seljaštva i većina Transilvanaca. Maniu je potjecao iz Transilvanije i bio je veoma zaslužan da se Transilvanija poslije prvoga svjetskog rata priključila Rumunjskoj. [Oštro je osuđivao političko upletanje Karolove ljubavnice, Magde Lupescu.]

Stoga je Karolov položaj na početku rata bio nesiguran. No on i njegova vlada - a osobito Gafencu - bili su naklonjeni zapadnim Saveznicima, pa Britaniji nije bilo u interesu djelovati protiv njega. Poslanik Hoare bio je pronicljiv promatrač govorio je Rumunjima otvoreno što o njima misli, ponekad tako da je uznemirivao Foreign Office; no bit će da je njegov šarm ublažavao njegove riječi. Na početku 1940. godine bio je skeptičan spram pokušaja kralja Karola da stvori vlastitu Frontu narodnoga preporoda – koja bi bila uniformirana i u koju bi se morali učlaniti svi državni službenici - a sve druge organizacije da formalno uguši. Taj je pokušaj bio uglavnom uperen protiv Željezne garde, no izazvao je dugotrajan i žestoko Maniuovo prosvjedovanje.

Hoare je bio skeptičan i spram politike svoje vlade, koja je Rumunjskoj jamčila, a da nije namakla oružje za njezinu obranu, niti se uopće obzirala na to može li joj pružiti vojnu pomoć. Požurivao je da se pošalju protutenkovski i protuavionski topovi kao i zrakoplovi. Uzalud je isticao da britansko jamstvo valja proširiti i na slučaj da napadne Rusija. Znao je kako se Karol najviše toga pribojava i da će se neminovno obratiti Njemačkoj ako mu Britanija ne pomogne suprotstaviti se sovjetskom naoružavanju. Kad je Hoare posjetio kralja u svibnju 1940, izvijestio je kako je Karol »otvoreno obznanio da je posvemašnjemu porazu Njemačke nesklon ... možda isto toliko koliko i njezinoj potpunoj pobje-

di, pa je gotovo podjednako opširno izložio kako bi bilo razborito što prije zaključiti mir i zasnovati Svetu alijansu s Rusijom«.

Kralj je već tada uzimao u obzir njemačke pobjede na zapadu; pri koncu travnja sve je članove Željezne garde oslobodio iz koncentracijskih logora. Na početku lipnja otpustio je Gafencu, koji je bio zapadnjački raspoložen, i umjesto njega postavio za ministra vanjskih poslova ništavna, no Nijemcima naklonjena čovjeka. Poslije pada Francuske pokušao je učvrstiti svoj položaj, pa je stao na čelo Fronte narodnoga preporoda, kojoj je promijenio ime i nazvao je Narodnom strankom.

Ali kad se sručila nesreća te je Rusija zatražila Besarabiju i Bukovinu, a Ribbentrop 27. lipnja savjetovao Rumunjskoj da se pokori - rumunjska je vladajuća klasa doživjela potpun moralni slom. Hoare je o tome kasnije izvijestio: »Ne može se precijeniti koliko je besarabijska kriza utjecala na Rumunjsku... Svjesna toga da je očigledno loše upravljala prilično bogatom zemljom buržoazija se sad boji komunizma i društvenih nemira. Ona se veoma uzda u to da će sadašnji režim u Rusiji biti u ovome ratu uništen. Ako se to zbude zaslugom Njemačke, neće oklijevati da je svesrdno potpomogne.« No napuštanje skupih i pomno izvedenih obrambenih položaja i očajnički paničan bijeg iz Besarabije da su demoralizirali i rumunjsku vojsku, a ne samo buržoaziju. Neki Rumunji, većinom Židovi, da su bježali u suprotnome smjeru, u Besarabiju.

[^] Britanci su na sovjetsko pripojenje Besarabije i sjeverne Bukovine reagirali rezignirano i pasivno. U Foreign Officeu je Philip Broad¹ zabilježio: »Bilo je gotovo neminovno da se to prije ili kasnije dogodi. S našega, posve sebičnoga gledišta, time se ... situacija nije mnogo izmijenila. Rumunjska se odviše približila silama Osovine, a da bi pomišljala pozvati se na naše jamstvo.« I doista Rumunjska se nekoliko dana kasnije, e da bi ugodila Njemačkoj, odrekla toga jamstva. Kad se F. A. Butler,² tadašnji parlamentarni podtajnik u Foreign Officeu, nakon sovjetske aneksije susreo s rumunjskim poslanikom, mogao mu je ponuditi jedino izjavu kako »vlada Njegova Veličanstva ne može ostati ravnodušnom na zaposjedanje područja prijateljske vlade,« te da on može »izraziti suosjećanje britanske vlade nad krutom sudbinom koja je zadesila pokrajine tako drage Rumunjskoj« Sovjetsku okupaciju Besarabije i sjeverne Bukovine Britanija nije *de jure* priznala.

Butlerova neodređena izjava jedva da je mogla ohrabriti Karola, koji je u času beznađa imenovao potpuno Njemačkoj naklonjenu vladu, te se - riječima Hoarea - trudio »očajnički uporno da zasluži jedan od onih neuobičajenih Hitlerovih zagrljaja«. Hoare je još dodao - odviše optimistički - kako rumunjsko javno mnijenje »oštro osuđuje sadašnje kraljeve postupke koji će i njega i njegovu zemlju izručiti na milost i nemilost Hitleru.«

Zlosretni kralj ubrzo je upao u još težu, transilvansku krizu, koja ga je najzad stajala prijestolja. Britanci su držali da im ta kriza pruža izgled. Uzdali su se kako će - podupirući otpor Rumunja da se Transilvanija pripoji Mađarskoj - srušiti Karolovu pronjemačku vladu i dovesti na vlast više zapadnjački usmjerenu vladu na čelu s Maniuom; u najgorem pak

¹ Philip Broad, C. M. G., kasnije politički savjetnik u glavnom štabu savezničkih snaga u Italiji.

² Kasnije lord Butler, K. G., C. H.

slučaju, da će Nijemcima bar stvoriti neprilike na tome privredno važnome i osjetljivom području. Hugh Seton-Watson,¹ dodijeljen tada britanskome poslanstvu, bio je u dodiru s Maniuom, pa je u srpnju izvijestio kako je Maniu predložio da se sastavi vlada Nacionalne koncentracije, koja bi predstavljala sve političke snage naroda, no da je kralj tu zamisao dotad otklanjao. Robin Hankey², tadašnji prvi tajnik poslanstva, pisao je li. srpnja: »Razumljiva je, no očajnička alternativa sadašnjemu režimu ... povratak narodne seljačke vlade na čelu s Manuiom.« Nekoliko je dana kasnije Hankey brzojavio da se i Željezna garda i Maniu protive reviziji granica, a da se tvrdi kako ih podupiru mnogi oficiri; »ako vlada Njegova Veličanstva drži da je skretanje u jugoistočnoj Evropi poželjno, ... isplatio bi nam se u rumunjskim emisijama poticati otpor protiv Mađara. Seton-Watson još je izvijestio kako Maniu teži »razumijevanju« između Britanije i Rusije, a Hankey je brzojavio da je Maniu »u posrednome dodiru« sa sovjetskim poslanstvom.

U Londonu je Foreign Office proučavao zamisao da se poticanjem otpora mađarskim zahtjevima dovede na vlast Maniu. Šestoga kolovoza izvijestio je Foreign Office Bukurešt da je tome sklon: »Očigledno je najpoželjnije da se Rumunjska vrati pravoj neutralnoj neovisnosti a bude li to spriječeno vojnom intervencijom Njemačke čak će i ta intervencija poslužiti našim ciljevima jer će stvoriti situaciju koja bi lako mogla dovesti do sukoba Njemačke i Rusije.«

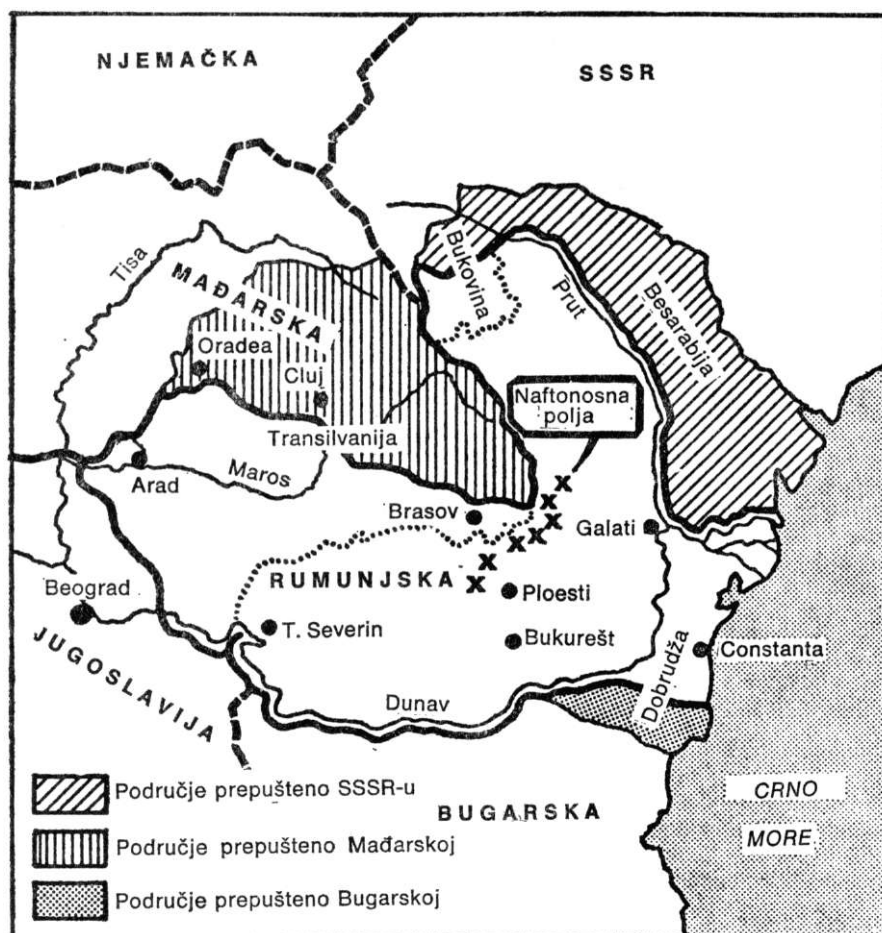
U toj je krizi bilo zacijelo veoma važno kako će se držati Rusija. Nakon pripojenja Besarabije i sjeverne Bukovine opetovano su pristizali izvještaji kako Rusija nije zadovoljna, te da će možda pripojiti još rumunjskoga područja. Rumunji su — a ponajviše Maniu — htjeli jamstvo da ih Rusi neće napasti s leđa budu li uvučeni u sukob s Mađarskom. Ali Britanci i Sovjeti nisu o tome raspravljali, a ishod Maniuovih dodira s Rusima bio je posve negativan.

Na početku kolovoza kružio je proglas koji su potpisali Maniu, liberal George Bratianu i drugi političari, ali Željezna garda nije. Devetoga kolovoza britansko je poslanstvo izvjestilo: »Mi potičemo pokret otpora izravnom potajnom propagandom i već smo donekle postigli znatne uspjehe.« No pokret otpora da je uglavnom ograničen na civile, a da se vojska većinom doima kao da je »duboko demoralizirana.« Posjetivši Transilvaniju, Seton-Watson je dojavio kako Maniu putuje tim krajevima i vodi razgovore s mjesnim uglednicima; kako da su razaslati tajni proglasi kojima se poziva narod na otpor. Intelektualna mladež da je sastavila proglas kako se protivi bilo kakvim pregovorima s Mađarskom. Britanski je konzul u transilvanskom gradu Cluju izvijestio da bi mnogobrojne transilvanske pukovnije, smještene na tome području, mogle pružiti pomoć Maniuu.

Unatoč tom otporu Karol je pristao na pregovore s Mađarskom; pregovori su otpočeli 16. kolovoza, no Rumunji i nadalje nisu pristajali na veće ustupke Mađarima. Mađarska je tada navela Hitlera da se uplete i zaprijeti Rumunjskoj vojnom akcijom. Tako je Hitler Rumunjskoj nametnuo Bečku odluku, te zaprijetio — prema rumunjskoj verziji — da će —

¹ Profesor Hugh Seton-Watson, iz School of Slavonic and East european Studies.

² Kasnije lord Hankey, K. C. M. G., K. C. K. O., delegat Ujedinjenog kraljevstva u O. E. E. C., O. E. C. D.

Slika 2. Rumunjski teritorijalni gubici 1940. godine

ne budu li njemački uvjeti prihvaćeni do i. rujna u 3 sata ujutro - Mađarska i Sovjetski Savez istodobno napasti Rumunjsku. U to se doba u Foreign Officeu uvelike mozgalo o tome prijeti li doista opasnost od Sovjeta ili od sovjetsko-njemačkoga dosluha. Iz njemačkih se dokumenata jasno razabire da takvoga dosluha nije bilo; Rusi su bili ogorčeni na Nijemce što se o tome nisu posavjetovali s njima, niti ih unaprijed obavijestili što kane poduzeti!

Isprva su se Britanci i nakon Bečke odluke još uzdali da će potaknuti pokret otpora. Dojavljeno je da su u mnogim dijelovima Transilvanije izbile demonstracije protiv Bečke odluke, te da su napadnuti i konzulati u Cluju i Brasovu. No uskoro se saznalo da su demonstracije bile male na opsega. Maniu je ipak nastavio politički djelovati, pa je objavio izjavu danu u Krunskome vijeću 30. kolovoza: »Prosvjedujem protiv toga da

¹ Nazi-soviet Relations.

u Transilvaniji ponovno postupimo kao u Besarabiji i Bukovini... Radije poraz na bojnome polju nego sramotno povlačenje ...». Pokrenuta je organizacija kako bi poticala duh otpora i okupila istaknute ličnosti iz različitih stranaka, pod vodstvom Maniuu i uz potporu Britanaca; organizacija je bila poznata pod nazivom: Za Transilvaniju, ili Ardeaul.

Međutim Maniu je bio odviše opsjednut pitanjima ustavnosti i zakonitosti, te onom vrstom političkog pogađanja svojstvenoj Austro-Ugarskom Carstvu, a da bi vlast mogao prigrabiti bezobzirnošću koja je bila potrebna 1940. godine. Hoare je pisao kako je Maniu »očuvao oporu i tvrdokornu odanost načelima u zemlji kojom vlada neograničeno koristoljublje«. Ma koliko bila divljenja vrijedna, privrženost načelima nije bila prikladna vrlina - na početku rujna u Bukureštu, kad su vladali metež i gotovo potpuna anarhija, izazvani psihološkim šokom Bečke odluke i divljanjem Željezne garde. Karol je potpuno izgubio moć da upravlja situacijom. No u taj upražnjeni prostor nije uskočio Maniu, već general Ion Antonescu, istaknuti vojnik, koji se bio zamjerio Karolu; sad se pojavio iz svoje osame da bi sastavio vladu. Uskoro je utvrdio da je ne može sastaviti jer ni Željezna garda, ni Maniu, ni ostali ugledniji političari nisu željeli služiti pod Karolom. Željezna je garda agitirala da on odstupi. Britanski je vojni ataše bio uvjeren da bi - abdicira li Karol - i Željezna garda i Narodna seljačka stranka pristale da uđu u nacionalnu svestranu vladu. No tada je Hoare izvijestio kako se izjalovio pokušaj da se sastavi vlada: »Zastoj se uglavnom pripisuje M. Maniuu, koji je odbio da surađuje...«

Maniu je zacijelo postavio preteške uvjete za sudjelovanje u Antonescuovoj vladi. Hoare je 11. rujna izvijestio: »Maniuovo je ponašanje u sadašnjoj krizi, kao i obično, negativno. Položaj je Antonescua i nadalje krajnje nesiguran, pa mu stoga Maniu može lako nauditi.« Foreign Office je zaključio kako zbog »prilično nejasne« uloge što ju je Maniu igrao u čitavoj transilvanskoj krizi nema mnogo smisla javno ga podržavati, »drugo je, dakako, da li ćemo ga potpomoći manje upadljivim kanalima.«

Kriza je riješena tako što je Antonescu, pod pritiskom Željezne garde, prisilio Karola da abdicira, a potom je Željezna garda ušla u vladu. Jedna se struja Željezne garde tada toliko žestoko okomila na Britance da je Foreign Office na početku listopada razmatrao ne bi li valjalo smjesta prekinuti diplomatske odnose, no o tome nije donio konačnu odluku. U Bukureštu su poslanstvo i SOE poduzeli mjere kako bi pripremili sabotazu i politički otpor kad odnosi budu prekinuti. Na sastanku u Foreign Officeu 24. listopada SOE je izvijestio kako je Maniu »sad pristao da napusti zemlju kad za to nastupi pravi čas«. Na sastanku su se složili u tome da bi Maniuu bilo korisnije smjestiti se u Carigradu ili u Kairu nego u Londonu. Zaključeno je da se u Londonu *ne* uspostavi Rumunjski odbor, na čelu s bivšim rumunjskim poslanikom Tileom.

Tada je već njemačka vojska ulazila u Rumunjsku i odluka da se Maniu izvede iz zemlje značila bi kako su se Britanci odlučili njemu povjeriti da vodi - ili da barem, kao reprezentativna ličnost, prividno vodi - organizirani pokret otpora protiv Nijemaca slijedećih mjeseci, pa i godina. Moglo se očekivati da će njegov veliki ugled prevagnuti nad njegovim »manama«. Imao je široko rasprostranjenu i vrlo efikasnu stranačku organizaciju - a to je, u teoriji velika prednost u ilegalnome radu.

R. A. Butler izvijestio je 20. prosinca Donji dom kako je rumunjska vlada pozvala njemačku vojsku da uđe u zemlju, te kako ona pristiže u »sve većem broju«. Zbog toga da vlada Njegova Veličanstva mora zaključiti kako rumunjska vlada »više ne upravlja posve samostalno svojom zemljom i njezinom vanjskom politikom«. No otklonio je izjasniti se da li će poslanstvo napustiti Rumunjsku. 23. prosinca, tri dana nakon Mađarske, Rumunjska je potpisala Trojni sporazum. To nije izazvalo ozbiljnije britanske reakcije; poslanstvo je ostalo u Rumunjskoj.

U siječnju 1941. Antonescu je obračunao sa Željeznom gardom. Nakon što je uz pomoć njemačke vojne sile trijumfirao, rekonstruirao je vladu na nestranačkoj osnovi i učvrstio svoj položaj. Dixon je 11. veljače u Foreign Officeu gorko primijetio: »Vođe Narodne seljačke i Liberalne stranke zadržali su svoje beskičmeno držanje te su se, čini se, pokorili sudbini i odlučili se poduprijeti novu vladu, takvu kakva jest.«

Maniu je svoje napore usmjerio na to da zadobije potporu razočaranih članova Željezne garde. Rekao je Hoareu, neposredno prije no što je poslanstvo sredinom veljače napustilo Rumunjsku, kako je ubijeni vođa Željezne garde, Codreanu, ostavio kao neku svoju oporuku, u kojoj da je njega, Maniu, predodredio da bude vođa; veliki dio Željezne garde da bi sad možda bio voljan slijediti ga; ako i jesu gangsteri, za sadašnje su svrhe možda i korisniji od »poštenjačina«. Hoareov je konačan dojam bio kako »Maniu ima, doduše, najbolje namjere, no šteta što mu uvelike nedostaje nadahnuća ... Ipak nitko drugi ne bi mogao stati na čelo rodoljubnoga pokreta, i stoga je u ovome času dilema: ili Maniu, ili ništa.«

I SOE je procijenio: ili Maniu, ili ništa. Na sastanku u Foreign Officeu 20. veljače predstavnici SOE istaknuli su da njihov program u Rumunjskoj »potpuno ovisi« o suradnji s Maniouvim pristašama, na koje da će se morati osloniti u saobraćanju s Rumunjskom kad britansko poslanstvo napusti Rumunjsku.

Pri koncu veljače Hoare i osoblje poslanstva napustili su Rumunjsku. Maniu je ostao. SOE ga je cijeloga mjeseca ožujka očekivao i slao mu poruke. Ostavili su mu radio-odašiljač, no od Maniu nisu dobili nikakvo objašnjenje zašto ne napušta Rumunjsku, iako je Hoareu i predištavniku SOE, Gardynu de Chastelainu, obećao bio da će otići: 29. travnja stigla je kratka poruka kako je u Rumunjskoj javno mnijenje protunje- i mački opredijeljeno, te da Rumunji nisu demoralizirani napredovanjem Nijemaca na Balkanu. Stigla je i poruka kako će Nijemci vjerojatno napasti Rusiju 15. lipnja.

Možda Maniu nije napustio Rumunjsku i stoga što je očekivao da će se Njemačka i Sovjetski Savez sukobiti - glasine su o tome mjesecima kružile Bukureštom - te da će se tim sukobom potaknuti pitanje neka se Besarabija i sjeverna Bukovina vrate Rumunjskoj. Maniu bi u tome dopala uloga koju Britanci jedva da bi odobrili. A može biti i to da je u tome tako pogibelnom i sudbonosnom vremenu htio ostati uza svoj narod. Ipak je navjerojatnije da se na pozitivnu akciju nije mogao odlučiti ponajviše stoga što po svojoj naravi nije bio čovjek od akcije.

9. Jugoslavija: knez Pavle, ili državni udar?

Britanska politika prema Jugoslaviji nosila se od 1939. do 1941. godine s tri problema: zemljopisnim - naime nemogućnošću da Britanija vojno pomogne Jugoslaviji ako ne nadzire Jadran ili Solun, zatim srpsko-hrvatskim suprotnostima i neizvjesnošću u pogledu kneza Pavla. Sva su tri problema imala ozbiljne posljedice.

Britanski zahtjevi: nikakve britanske pomoći

U prvim mjesecima rata Francuzi su držali da će zapadni Saveznici, moći Jugoslaviji pomoći ostvari li se njihov plan o solunskome ratištu. No Britanci nisu vjerovali u izvedivost te zamisli, a ni knez Pavle nakon što je uvidio koliko su saveznici slabi u istočnome Sredozemlju.

Kad su se u travnju 1940. pojavili znaci da Jugoslaviji u Dalmaciji prijeti neposredna opasnost od Talijana, Ratni kabinet poveo je jalovu diskusiju o tome što bi se moglo poduzeti, da može li se uopće što poduzeti. Jedini je prihvatljiv prijedlog bio da se oprezno i »neslužbeno« talijanski vojni ataše u Londonu upozori kako Italija »ne može nekažnjeno napasti Jugoslaviju«. Kad se sredinom svibnja Halifax u Londonu susreo s jugoslavenskom kneginjom Olgom, ona ga je upitala što će Britanija poduzeti napadne li Italija Jugoslaviju. Halifax joj je odgovorio kako bismo »mi dakako željeli učiniti sve što je u našoj moći da pomognemo, ali... mi moramo priznati, ako Talijani, što... je vrlo vjerojatno, miniraju ulaz u Jadran, ratna mornarica neće moći mnogo učiniti«. Zatim je upitala što je sa zrakoplovima koje je Jugoslavija prije nekog vremena naručila. Odgovor je bio da Britanci šalju što god imaju na zapadno bojište, ter da se ishod borbi nipošto ne može predvidjeti; vojne zrakoplove da ja veoma teško izdvojiti, jer da su potrebni i Britaniji.

Na početku lipnja preporučio je Zajednički odbor za planiranje u nekome prednacrtu da Britanija obavijesti Jugoslaviju kako će objaviti rat Italiji napadne li Italija Jugoslaviju. Ali u Foreign Officeu je Sargent držao da Britanija ne treba preuzeti inicijativu, no »kad se Italija bude borila protiv nas, pozdravit ćemo potporu Balkanu. U međuvremenu moramo biti oprezni da ne bi stekli dojam kako ih pokušavamo uvući u rat samo zbog naših ciljeva.« Italija se uskoro pobrinula da se ta rasprava okonča, jer je ušla u rat protiv Britanije i Francuske, a Jugoslaviji je službeno zajamčila da su joj namjere miroljubive. Jugoslavenski ministar za vanjske poslove rekao je britanskome poslaniku Campbellu da će Jugoslavija ostati neutralna: »Jugoslaviji, za razliku od Grčke, pomoć Saveznika nije dostupna, i stoga bi ona bila pregažena.«

Slom Francuske, izvijestio je Campbell, izazvao je među Srbima zbunjenošću i neodobravanje. »Kao ratnički narod, svi su do jednoga uspoređivali sadašnje događaje s događajima iz prošlog rata, kad im je zemlja bila pregažena, a oni... se povukli u Solun uz strahovite teškoće... Tvrde da je Francuska bila dužna nastaviti borbu... Vjerojatno je da će se mnoge nade usmjeriti sad prema Sovjetskome Savezu.«

Zamisao o povlačenju u Solun nije napuštala Srbe; isto tako ni nada da će ih Rusi zaštititi. Prvi korak prema Sovjetskome Savezu - s kojim Jugoslavija nije nikad imala službenih odnosa - već je bio poduzet u ožujku. Iako je bilo »notorno da mrzi boljševizam«, taj je potez potaknuo knez Pavle. Jugoslavensko izaslanstvo otišlo je u Moskvu i pregovaralo o trgovinskim odnosima, koji su 15. svibnja uspostavljeni. Izaslanike je primio Molotov, i to »neobično srdačno«. Jedan od članova delegacije, hrvatski ekonomist Rudolf Bičanić, izvijestio je kako je Molotov rekao da bi Jugoslavija morala težiti jačanju svoje vojne i političke moći, te da Rusija želi biti u tome »korisna«.¹ U lipnju su uspostavljeni potpuni diplomatski odnosi i Milan Gavrilović, vođa srpske Zemljoradničke stranke, koji je bio čvrsto povezan s britanskim poslanstvom i Odsjekom D/SOE, otišao je kao poslanik u Moskvu. Dolazak prvoga sovjetskog poslanika u Beograd bio je događaj što ga je malena, no neobično aktivna Komunistička partija Jugoslavije pozdravila s oduševljenim manifestacijama. Vladi je to bilo donekle neprilično jer je dotad jasno zauzimala Osovinu naklonjeno držanje.

Jugoslavija se od Rusije nadala prvenstveno oružju, jer je Britanci njime nisu mogli opskrbiti. Sovjetski poslanik savjetovao je Jugoslavenima da se odupru njemačkom pritisku: ako zatraže pomoć, sovjetska vlada da će je dati. U kolovozu je jugoslavenski šef vojne obavještajne službe bio imenovan vojnim atašeu u Moskvi, te je Britancima izjavio kako kani »bez odlaganja i uvijanja« upitati želi li Sovjetski Savez jaku i neovisnu Jugoslaviju: ako želi, da Jugoslaviju mora opskrbiti oružjem, zrakoplovima i tenkovima. Rekao je još da se uvelike nada uspjehu. Knez Pavle bio je pak kazao Campbellu da je »više no skeptičan«, a kasnije se pokazalo da je bio u pravu. Tri mjeseca nije se od Rusa čulo ni glasa.

Vjerojatno stoga da bi ublažio šok zbog pada Francuske, Foreign Office je u lipnju natuknuo kralju Đuri VI da svojim pismom pokuša ohrabriti kneza Pavla. Kralj Đuro VI poslao je toplo i prijateljsko pismo: »U mislima sam često uz Vas i suosjećam s Vama u neobično teškoj situaciji koja Vas je zadesila... Mi smo se u Engleskoj vazda divili vještini i dalekovidnosti kojima ste vodili politiku svoje zemlje, a uvjereni smo da ćete izdržati na tome dosljednom i neovisnom putu što ste ga izabrali...« U pismu je bila i osobna poruka kako je vojvotkinja od Kenta (kneževa šurjakinja) posjetila njegovo dvoje djece koja su bila na školovanju u Engleskoj, te da su djeca sretna i zadovoljna.

No knez Pavle i nadalje se plašio budućnosti. Rekao je Campbellu kako je on vazda svima govorio, osobito Nijemcima, da će se Jugoslavija boriti. Ali, dodao je, Jugoslavija da bi mogla izgubiti dva milijuna ljudi izdržatikojihčetrnaestdana,apotomdabibilapregažena.

¹ Rapp, Zagreb, pismo beogradskoj ambasadi Velike Britanije.

Kad je Mussolini napao Grčku u listopadu 1940, Jugoslavija je izjavila da je neutralna i ponudila je da će posredovati. Britanski vojni ataše, pukovnik C. S. Clarke, posjetio je načelnika jugoslavenskoga glavnoga štaba, generala Petra Košića, koji da je bio »potišten i nervozan«, te da je neprestano ponavljao: »Sto mi možemo učiniti? Opkoljeni smo sa svih strana.« Clarke je zaključio kako je malo vjerojatno da će Jugoslavija pomoći Grčkoj. Kad je Campbell rekao kako se Britanci nadaju da će Jugoslaveni »pomoći Grčkoj koliko god mogu«, knez Pavle je odgovorio da će Jugoslavija odbiti zahtjev da dopusti prolaz talijanskoj vojsci, ili pak zahtjev na jugoslavensko područje; no bilo je manje vjerojatno da ne bi dopustila prolaz njemačkoj vojsci. U Foreign Officeu je Dixon o tome zabilježio: »Nema dvojbe kako je u našem interesu da Jugoslavija ne stupi u rat s Italijom... Takav bi čin zacijelo smjesta doveo do njemačkog napada.« Dixon je još zabilježio kako je bitno: ponajprije, da Jugoslavija zadrži »dobronamjernu neutralnost« u talijansko-grčkome sukobu i, potom, da otkloni sve njemačke i talijanske zahtjeve što bi bili »u opreci s jugoslavenskim suverenitetom«.

Foreign Office je predložio da kralj Đuro VI ponovno piše knezu Pavlu; pismo je bilo gotovo još prijateljskije nego pismo u srpnju: »... Napad Italije na Grčku približio Vam je rat više no ikada. Potpuno shvaćam koliko je Vaša situacija teška, te da ćete možda morati napraviti ustupke silama Osovine, u nebitnim stvarima. No uvjeren sam da nećete popustiti bude li u pitanju suverenitet Vaše zemlje, i ja se zaista divim vještini i strpljenju kojima vodite tu veoma tegobnu politiku.« U pismu je izraženo i žaljenje što Britanija u tome času ne može Jugoslaviju snabdijeti toliko nužnim oružjem, no da je »u pitanju samo vrijeme« kad će to moći učiniti.

Jedan potez u studenom u Beogradu ohrabrio je Britance: ministra / rata, generala Milana Nedića, zamijenio je general Petar Pešić. o kojem se općenito držalo da je protunjemački nastrojen. Britanski vojni ataše stekao je dojam da je Pešić »neobično dobronamjeran«.

Campbell je 23. studenog - toga je dana, nakon Mađarske, i Rumunjska potpisala Trojni sporazum - brzojavio da je Jugoslavija izložena »neposrednoj opasnosti najžešćega pritiska Osovine«, te je predložio neka se načini službeno britansko priopćenje kako bi se »ojačao položaj kneza namjesnika i drugih pozdanih snaga«; »knez namjesnik imat će tada opravdanje pred poviješću za odluku kojom svoju malu i oružjem slabo opremljenu zemlju izlaže oružanoj sili Osovine. To je pogotovu važno s obzirom na njegov položaj skrbnika malodobnoga kralju.« O tome je Churchill zabilježio: »Čas je pogodan i akcija nužna... Ima li druge potpore i pomoći što im ih možemo pružiti, osim da nastavimo rat što ga vodimo ... Ako im već ne možemo obećati nikakvu valjanu materijalnu pomoć, neka barem budu sigurni da ćemo, kao i u prošlom ratu, uznastojati da se, kad najzad pobijedimo, isprave nanesene im nepravde.« Načelnici štabova izjavili su da bi ratna mornarica mogla osigurati put za snabdijevanje preko Soluna, no da bi to ovisilo o nekim uvjetima; u operacije radi potpore da se ne bi mogli na Jadranu upustiti, ali bi se mogle poduzeti podmorničke operacije.

Pomoć zrakoplovstva da bi mogla biti djelotvorna možda jedino iznad južne Jugoslavije; »Jugoslaviji ne možemo pomoći kopnenim snagama.«

Pod tim je okolnostima britansko jamstvo bilo neminovno neodređeno« ... budu li jugoslavenska vlada i narod morali braniti svoju slobodu i neovisnost, mogu biti sigurni da će se vlada Njegova Veličanstva boriti s njima ... Jugoslavija će se boriti rame uz rame s nama i s našim saveznicima, i mi ćemo se opet moći uzdati da ćemo zajedničkim naporima postići pobjedu koja će Jugoslaviji osigurati njezina prava i interese.« .Dajući takvo jamstvo, Britanci su zapravo zahtijevali da se bezuvjetno [povjeruje u britansku pobjedu. Prije toga nisu mogli ništa obećati.

U tom času krize Sovjetski Savez učinio je mnogo određenije obećanje nego Britanci - ponudio je oružje. Sovjetske vojne vlasti izjavile su odjednom jugoslavenskome vojnom atašeu u Moskvi da je SSSR voljan smjesti snabdjeti Jugoslaviju »svom potrebnom ratnom spremom, po cijeni koju ona odredi«, te su zatražile da se odgovori do podneva toga dana. Rusi su još rekli kako zrakoplovi, koje bi do kolovoza mogli poslati, neće biti ni najsuvremeniji, ni veoma brzi. Predložili su neka Jugoslavija pošalje tegljače niz Dunav da preuzme oružje, koje da bi se moglo skriti ispod tovara žita da ga Nijemci ne bi zapazili. Sve da to neka ostane u tajnosti.

Ti su britanski i jugoslavenski potezi potaknuli Ribbentropa da z6. studenog pozove jugoslavenskoga ministra vanjskih poslova, Aleksandra Cincar-Markovića, neka ga posjeti. Knez Pavle odmah je o tome obavijestio Campbella i rekao mu kako je dao vrlo stroge upute ministru vanjskih poslova da Jugoslaviju ni na što ne obveže. Foreign Office je Campbellu odmah dojavio kako suosjeća s knezom Pavlom u teškoj situaciji u kojoj se našao nakon što su ga Nijemci pozvali, ali da Jugoslaveni moraju jasno obznaniti kako će »otkloniti sve zahtjeve Osovine da pomognu Italiji u njezinim teškoćama, ili pak njemačkim vojnim nakanama na Balkanu.« No da britanska vlada prvenstveno očekuje kako će jugoslavenska vlada odbiti da pristupi Trojnome sporazumu.

Tada su Britanci prvi put postavili Jugoslaviji određen zahtjev koji će idućih mjeseci tako uporno ponavljati. Knez Pavle rekao je pak Campbellu kako Nijemci nisu izravno zatražili da Jugoslavija pristupi Sporazumu, no da je »nešto o tome bilo nabačeno«; »budite uvjereni«, zaključio je, »da smo još dobri«. U Foreign Officeu je Nichols pribilježio: »Uvjeren sam da nam knez namjesnik govori istinu.« Ta primjedba upućuje na to da su neki Britanci već bili počeli sumnjati u kneza,

t Dok je Britanija vršila pritisak - do tada još pristojan - na Jugoslaviju, Sovjetski Savez nije ništa poduzeo da ispuni svoju velikodušnu ponudu oružja. Sovjetski poslanik u Beogradu šalio se na nekome veselom Tučku s nekolicinom jugoslavenskih ministara na početku prosinca na račun broja zrakoplova što bi ih Rusija mogla poslati Jugoslaviji: da bi ih moglo biti otprilike između 150 i 500, rekao je. Kad su ga upitali zanima li sovjetsku vladu više rat ili mir na Balkanu, odgovorio je: »Oboje.« U Foreign Officeu je Dixon zabilježio: »Sovjetska se vlada zagrijava i hladi već prema tome (1) ima li povjerenja u njemačke namjere, ili se pak boji i (2) drži li da je Jugoslavija ugrožena, ili da nije...« Poduzimali nisu ništa vjerojatno ponajviše stoga što su se nadali da će se s Hitlerom nagoditi o jugoistočnoj Evropi, i bit će da su pridavali veću važnost tome - nego jačanju Jugoslavije.¹

¹ Hoptner, *Yugoslavia in Crisis*, 1934-1941.

I tako se Jugoslavija morala suočiti s balkanskom krizom na početku 1941. godine, a da niotkud nije dobila oružje. Novi ministar rata, Pešić, rekao je Campbellu u prosincu da su njemačke pošiljke iznenada prestale otprilike kad je on preuzeo dužnost. Ali, dodao je, Jugoslavija će se boriti i ne bude li posve opremljena; ona ništa ne traži, ali ništa i ne ustupa. Bile su to hrabre riječi, no Pešić možda nije želio da se baš doslovno shvate.

Hrvati i obrana Jugoslavije

Srž problema obrambene strategije Jugoslavije bilo je srpsko-hrvatsko pitanje. Dobrovoljno sjedinjenje neovisne Srbije i Hrvata, Srba i Slovenaca iz Austro-Ugarskoga Carstva 1918. godine, opteretilo je novu državu velikim teškoćama, koje su se mogle otkloniti samo s velikim političkim strpljenjem i gipkošću. No to baš nisu bile osobine po kojima su se Srbi iz Srbije proćuli: njihova je borba za oslobođenje od Turaka zahtijevala posve drukčije odlike. Uoči drugoga svjetskoga rata uspio je knez Pavle sklopiti sporazum s vođom Hrvatske seljačke stranke, Vlatkom Mačekom, po kojem je proširena Hrvatska dobila znatnu autonomiju. To je izazvalo veliko negodovanje u Srbiji, a srpskim je opozicijskim političarima dalo novoga povoda da kneza Pavla optuže. No on je bio odlučno nakanio ostati u političkom savezništvu s Mačekom kako bi Jugoslaviju održao dok malodobni kralj Petar ne navrší osamnaest godina i ne postane punoljetan, 1941. godine.

Bilo je mnogih opasnosti. Nakana da se pruži otpor talijanskome svojatanju Dalmacije bila je Hrvatima razmjerno bliska, no njemačke su prijetnje — pogotovu ako su bile popraćene obećanjima i mitom — bile nešto posve drugo; oprezna neutralnost kao da je stoga bila jedini razboriti izbor. Maček je Rooseveltovu specijalnom opunomoćeniku, pukovniku Williamu Donovanu rekao u siječnju 1941, kako ne dvoji da će Velika Britanija naposljetku poraziti Hitlera, no da »mi moramo očuvati svoju kožu dok ta britanska pobjeda ne bude na vidiku«.¹

Britanci su dosta znali o hrvatskome pitanju — iz izvještaja Terencea Rappa² generalnoga konzula u Zagrebu, i na temelju sastanka Mačeka i Campbella u Beogradu. No kao da nisu posve shvatili koliko o niemu ovisi obrana Jugoslavije. Bili su skloni razmišljati kao da još imaju posla s malom, galantnom savezničkom Srbijom iz prvoga svjetskog rata. Britanski vojni ataše, pukovnik Clarke, predviđao je u izvještaju potkraj 1940. godine kako će jugoslavenska vojska »dokazati da je u svakome pogledu dostojna slavne srpske tradicije na bojnopolju«.

Dva su pitanja ostajala otvorena: jesu li Hrvati spremni za borbu? Jesu li Srbi voljni — ili mogu li — boriti se za Hrvatsku. Sredinom studenog 1940. pukovnik Clarke došao je već bio do zaključka da bi bilo pogrešno braniti Hrvatsku. Izvijestio je kako jugoslavenski glavni štab ima dva osnovna plana. Prema planu što ga je izradio general Dušan Simović, dok je još bio vrhovni zapovjednik, Jugoslavija bi branila granice. Clarke je taj plan držao nerazboritim i rekao je kako »s vojnog gledišta nema nikakvog opravdanja poduprijeti ga«. Prema drugom bi planu Ju-

¹ Maček, *In the Struggle for Freedom*.

² Kasnije Sir Thomas Rapp, K. B. E., šef britanskog Middle Easta Officea u Kairu.

goslavani usredotočili svoje snage »na aktivnu obranu Srbije«: Clarke je držao da taj plan valja prihvatiti, iako bi to značilo žrtvovati velik dio područja i odustati od obrane sjeverne granice; braniti je sad, kad su Nijemci u Rumunjskoj, da bi, uostalom, bilo nekorisno. Jugoslavenski načelnik štaba, Košić, rekao je Clarkeu kako nema dvojbe da je sa strategijskoga stajališta drugi plan ispravan, no da bi vlada mogla staviti veto na povlačenje snaga iz Hrvatske i vojsku prisiliti da prihvati onaj prvi, strategijski bezrazložan plan.

Knez Pavle rekao je Campbellu potkraj studenog da bi jugoslavenske vojne snage valjalo povući na južniju obrambenu liniju, no da iz očevitih razloga to politički nije moguće, jer bi označilo ostaviti Hrvatsku bez obrane. Campbell je, prilično iznenađen, upitao »ne bi li se Hrvatima moglo objasniti da bi u interesu obrane čitave zemlje ... možda bilo poželjno odustati od obrane Hrvatske, i pouzdati se u njezino oslobođenje poslije pobjede«. Knez Pavle bio je realističniji, pa je rekao kako bi bilo pretjerano zahtijevati to od Hrvata. No dodao je kako je otprilike trećina vojske mobilizirana na krajnjemu jugu i da se sve više Srba tamo šalje. U Foreign Officeu je Dixon zapisao: »Ovaj razgovor potvrđuje našu pretpostavku da će se politički obziri usprotiviti prihvaćanju strategijskog ispravnog plana. ... naime napuštanju Hrvatske i povlačenju prema staroj Srbiji.« Britanci kao da nisu uzimali u obzir odluku kneza Pavia da Jugoslaviju namre kralju Petru cjelovitu.

Više ih je zabrinjavalo što nije bilo sigurno hoće li Srbi, zanemare li Hrvatsku, čvrsto uzastojati da brane Srbiju, već da će možda radije uzmaći i povlačiti se te »nastaviti borbu na stranome tlu«, kao u ratu 1914-1918. godine. Britanski mornarički ataše, kapetan Despard, izvijestio je 22. studenog kako »tajni vladin odbor« proučava to pitanje, te da je dao naputke prvaku srpske Zemljoradničke stranke, Milošu Tupanjaninu, neka mu se neslužbeno obrati i sazna bi li Britanija mogla namaknuti »barem dio potrebnog brodovlja i opskrbiti lokalne brodove« za evakuaciju oko 35.000 vojnika, vjerojatno preko Soluna, ili Kavalle. U Foreign Officeu je zabilježeno neka Campbell potiče »duh otpora bez mnogo umovanja o povlačenju«. No zamisao o masovnome povlačenju i nadalje je zaokupljala i jugoslavenske vojne prvake, i srpske političare.

Knez Pavle i Britanci

Britanci su se prema knezu Pavlu držali kao da je neke vrsti počasni Englez, kojemu se međutim ipak ne može vjerovati da će britanske interese staviti na prvo mjesto. Knezu Pavlu kao da je godila ta uloga počasnoga Engleza; no jugoslavenske je interese (kako ih je on poimao) nadređivao britanskima. Ipak, često je i povjerljivo razgovarao s britanskim poslanikom (sir Ronaldom Campbellom, a potom gospodinom Ronaldom lanom Campbellom) i redovito bi mu davao povjerljive obavijesti što bi ih dobio od jugoslavenskih diplomata u raznim državama, ili iz drugih izvora. No kad je knez - radi provjere - upitao bi li, zauzvrat, britanski poslanik njemu mogao dati neke povjerljive obavijesti, u Foreign Officeu je rečeno da se knezu mogu pokazati neki dokumenti, ali ne dokumenti označeni kao »povjerljivi« - osim kad to iz Londona posebno odobre. Tako je to bio uglavnom jednosmjernan odnos.

Iako im je knez Pavle pružao svestranu potporu, Britanci su držali da bi ipak bilo dobro imati u pripremi i alternativnu politiku. Odsjek D (kasnije SOE) bio je u toku 1940. godine osobito aktivan u Beogradu, pa je obrađivao političare i vođe patriotskih organizacija i dijelio novčane pripomoći srpskoj Zemljoradničkoj stranci, Samostalnoj demokratskoj stranci i Narodnoj odbrani. U vezi je bio i s pripadnicima lijevog krila bugarske Zemljoradničke stranke u izgnanstvu.¹ U srpnju 1940. Campbell je Foreign Officeu dojavio kako je saznao (vjerojatno od Odsjeka D) da ima krugova, osobito u Srbiji, »koji žele iskoristiti nezadovoljstvo zbog proosovinske politike sadašnje vlade i izvršiti državni udar, te objaviti da se s Velikom Britanijom bore za iste ciljeve«. Iza toga plana da stoje rodoljubne organizacije, kao što su: Narodna odbrana, Pravoslavna crkva, utjecajni vojni krugovi i - osobito - »seljaci«. Istodobno da bi bugarska Zemljoradnička stranka izvršila državni udar u Bugarskoj. Jugoslaveni namjesnik da bi bio uklonjen, »bude li potrebno i silom«, no dinastiju pod mladim kraljem da bi održali; bugarskoga bi kralja »silom« uklonili, što da bi bio korak na putu jugoslavensko-bugarske federacije. Jugoslaveni da bi napali Albaniju kako bi potaknuli revoluciju i izazvali Italiju. Organizatori puča da bi se s Britancima borili za istu stvar, te da bi pokušali zadobiti sovjetsku potporu. Ako bi Nijemci napali, Jugoslaveni da bi pružili »maksimalan vojni otpor« i izvršili »maksimalne sabotaze«. Od Britanije da se očekuje kako će priznati novu vladu i ponuditi savezništvo.

Izloživši taj plan, Campbell je dodao kako - osim što prigovara nasilju - drži da bi, dok sile Osovine ne budu vojno oslabljene, akcija bila preuranjena i ne bi pridonijela osnovnome cilju Britanaca, naime da izazovu sukob Njemačke i Ru[^]je na Balkanu; on da je stoga izdao upute neka »nitko~nrposlanstva taj plan ne ohrabruje«. Još je dojavio kako nijedan član poslanstva nije preuzeo inicijativu »da se poveže sa začetnicima plana, stoga su samo oni za nj odgovorni«.

Ako se može suditi po izvještaju Juliana Ameryja o djelatnosti Odsjeka D, glavni je začetnik plana bio Jovan Đonović, srpski političar i bivši poslanik u Tirani, zatim Milan Gavrilović i Miloš Tupanjanin, iz srpske Zemljoradničke stranke, i Ilija Trifunović Birčanin, poznati srpski vođa gerile iz rata 1914-1918. godine. Narodnu odbranu, kojoj je Birčanin bio na čelu, opisao je Foreign Officeu kao »domoljubnu omladinsku organizaciju što se je u posljednje vrijeme angažirala u djelatnosti protiv pete kolone«. Međutim, ta je organizacija bila mnogo više od toga. Osnovana je u godinama prije prvoga svjetskog rata da bi otvoreno i potajno radila na sjedinjenju Srba iz Austro-Ugarskog carstva i iz neovisne Srbije, pa ju je austro-ugarska vlada 23. srpnja 1914. službeno optužila da je odgovorna za ubojstvo nadvojvode Franje Ferdinanda, i to je dovelo do rata. Prema službenim austrijskim spisima u to je doba »posve ovisila o srpskome Ministarstvu vanjskih poslova«. Godine 1917. srpska je vlada kao odgovornu optužila Crnu ruku, konspirativnu skupinu srpskih oficira, a ne Narodnu odbranu. No te su dvije organizacije bile nedvojbeno čvrsto povezane i Trifunović Birčanin je podsjetio Ameryja na svoje prijateljstvo s Apisom-Dimitrijevićem iz Crne ruke.

U srpnju 1940. bile su prve reakcije Foreign Officea na onaj plan, prema Campbellu, razmjerno povoljne. Nichols je zabilježio kako je Halifax

¹ Julian Amery, *Approach March: Dalton Paper*, A. D. i DH/Y izvještaj.

držao da bi zasad doduše bilo preuranjeno poticati taj pokret, no da bi kasnije »vladi Njegova Veličanstva mogao biti od prvorazredne važnosti« /I Dalton je, kao ministar odgovoran za SOE, zabilježio: »Ne možemo sebi dopustiti da zanemarimo bilo kakvu - pa i najneznatniju - prigodu da 7 poboljšamo naše izgleda na pobjedu u dogledno vrijeme.« Predložio je od-
1/ govor Beogradu u kojemu je bilo nešto više ohrabrenja no što je Foreign Office držao shodnim; načelnici štabova složili su se s takvim odgovorom. I tako je 3. kolovoza poslana u Beograd brzopletka: »Navedite usmeno kako taj plan zasad ne uživa potporu vlade Njegova Veličanstva ... Recite i to kako se vlada Njegova Veličanstva odlučila za takvo stajalište ponajviše stoga što drži da su ta pitanja ... tako važna da se uspjeh zamisli ne smije ugroziti preuranjenom akcijom, pogotovu u času kad vlada Njegova Veličanstva ne može zajamčiti bilo kakvu pomoć«. Vlada Njegova Veličanstva da nipošto ne odobrava nasilje spram namjesnika.

Tako je neko vrijeme ta zamisao mirovala. No u listopadu ju je ulazak njemačke vojske u Rumunjsku ponovo oživio. Campbell je izvjestio da neprestano kruže glasine o »skoroj zamjeni sadašnje vlade snažnom vojnom vladom, koja bi prestala s politikom ustupaka silama Osovine«; moglo bi doći do »spontanoga pokreta« vojske »ili sprisikih krugova nezadovoljnih time kako se vlada drži spram Njemačke. Upitao je bi li promjena vlade bila Britaniji u interesu. Tada je Foreign Office bio oprezniji nego u srpnju i odgovorio je kako dijele njegovo - Campbellovo - mišljenje da bi u kakvoj krizi knez Pavle »bio u položaju da nametne svoj stav«, no da im je ipak žao što ne mogu ponuditi nikakvu drugu materijalnu pomoć osim »pritiska ratne mornarice«. Britaniji da je i nadalje veoma važno je li jugoslavenska vlada voljna: oprijeti se silom osovinske napadaju, otkloniti bilo kakve teritorijalne ustupke, i, osobito, ne dopustiti prolaz osovinskoj vojsci.

Da su Britanci ostali pri tim zahtjevima, ne bi se bili zavadili s knezom[^] Pavlom. No događaji su u početku 1941. godine naveli Britance da postavljaju dalje zahtjeve - da Jugoslavija zapravo prestane biti neutralnom i da uđe u rat. To su uzroci njihova raskida s knezom.

Potkraj 1940. godine Churchill se uvjerio - na temelju izvještaja službi za prisluškivanje njemačkih veza, a i iz drugih izvora - da Hitler kani krenuti na jug, na Balkan, i rekao je Daltonu neka izvrši pripreme za akciju SOE u Jugoslaviji. Dalton je u Beograd poslao Georgea Taylora »u misiju koju su naredili s najvišeg mjesta«. Churchill je također odlučio da se u Grčku, pored eskadrila RAF-a koje su već bile tamo, pošalju motorizirane snage, uključujući tenkove i artiljeriju, pa je 11. siječnja Foreign Office naputio Campbella da o tome izvjesti kneza Pavla. Namjesnik je reagirao veoma uzbuđeno: izrazio je »kako je zbog britanske odluke očajan, jer da je čvrsto uvjeren kako će potaknuti Nijemce da smjesta pregaze Balkan«. Britanija da »prijeti uništiti ovih nekoliko još slobodnih evropskih država«; on da drži kako to nije pošteno spram balkanskih država koje još nisu uvučene u rat. Njegova da je dužnost očuvati zemlju - bude li moguće od rata i uništenja. Pavle je Campbellu ipak čvrsto zajamčio kako će otkloniti svaki zahtjev Nijemaca da prođu vojskom kroz Jugoslaviju. No idućega je dana donekle povukao to obećanje jer je poslao maršala dvora neka kaže da će Jugoslavija biti možda prisiljena izmijeniti svoje držanje odluče li Britanci uspostaviti »solunsko bojište«.

Takvo se kneževu reagiranje nije svidjelo Britancima, a nisu ga ni očekivali. Churchill je 14. siječnja izjavio da ga držanje kneza Pavla »nije pokolebalo«; na Grcima je neka kažu što žele. Dodao je kao »raspoložemo više no uvjerljivim dokazima da se Nijemci pokreću. Knez Pavle slični nesretniku koji se nalazi u kavezu s tigrom i uzda se, jer ga neće izazvati - a vrijeme se ručku neizbježno približava«. Britanci su o kneževu držanju obavijestili Grke, i to da je - prema navodima grčkog poslanika u Londonu - utjecalo na grčku odluku da ne prihvate kopnene snage, kad su ih Britanci prvi put ponudili preko Wavela sredinom siječnja.

Do sredine veljače Foreign Office ipak je vjerovao da će se Jugoslavija oduprijeti svakome talijanskom ili njemačkom zahtjevu o prolasku vojske kroz zemlju, i to kao da ih je zadovoljavalo. No tada su Eden i načelnik Imperijalnoga generalštaba Dill otišli u Kairo, sa zapečaćenim Churchillovim naređenjima, neka, ponajprije, »hitno pritegnu u pomoć Grčkoj« i, potom, neka »Jugoslaviju i Tursku navedu da se bore, odnosno da na tome porade koliko god mogu.«

Pitanje je bilo kako Jugoslaveni navesti da se bore, bili napadnuti, ili ne. Prihvatljiva je zamisao stigla iz Moskve, gdje je Gavrilović nabacio Crippsu da bi mogli pridobiti Hrvate prizna li britanska vlada jugoslavenske zahtjeve na istarski poluotok i na talijanske otoke pred jugoslavenskom obalom. Campbell se s time složio. Foreign Office je tu zamisao proučio, te je najzad Ratnom kabinetu priopćio kako, čini se, postoje čvrsti razlozi, zasnovani na etnografskim činjenicama, da se sadašnja talijansko-jugoslavenska granica revidira. Iznesena je zemljopisna karta u kojoj je bilo označeno da je Trst talijanski, ali da je Gorica na području što ga nastavaju Jugoslaveni. Foreign Office je zaključio kako se vlada Njegovog Veličanstva dotad pridržavala općega načela da za vrijeme rata neće raspravljati ni o kakvim teritorijalnim promjenama, no da je »odluka jugoslavenske vlade u sadašnjim okolnostima toliko važna da bi vrijedilo odstupiti od toga načela ... ako bismo time uspjeli potaknuti Jugoslaviju da intervenira u korist Grčke«. Uz odobrenje Ratnoga kabineta Eden je ovlašten ponuditi britansku podporu za reviziju talijansko-jugoslavenske granice.

Potom je kralj Duro VI potkraj veljače uputio knezu Pavlu novu poruku, kojom je kanio navesti kneza da se izjasni: »Danas je veoma neizvjesno kakvo držanje namjerava Jugoslavija zauzeti prema skorim događajima na Balkanu... Mojoj je vladi naloženo da donese životne važne odluke ... koje umnogome ovise o stavu Jugoslavije kao središnjega činioca u jugoistočnoj Evropi«. Kralj je knezu Pavlu izložio »osobnu molbu« da što prije dade »cjelovitu izjavu« o stajalištu svoje vlade.

Nakon prvih anglo-grčkih razgovora u Ateni Eden je knezu Pavlu 22. veljače uputio sličan zahtjev. Knežev ga odgovor, koji je Eden dobio pet dana kasnije, nije zadovoljio. Pavle je uvjeravao kako vojsci sila Osovine neće dopustiti prolaz kroz Jugoslaviju, ali je odbio da precizno odgovori što će Jugoslavija učiniti ako Nijemci krenu na Grčku kroz Bugarsku. A Britanci su upravo to željeli: da Jugoslaveni stupe u rat čak i ako njihova zemlja bude mimoiđena. Eden je tad pozvao Campbella u Atenu da rasprave stajalište kneza Pavla i poslao ga natrag u Beograd s osobnim pismom u kojemu potiče kneza Pavla da se odupre zahtjevima Nijemaca i »pridruži se nama i Grcima«.¹

¹ Wilson, *Eight Years Overseas*.

Kad se Campbell vratio u Beograd, knez Pavle se, uz pristanak svoje vlade, ne obavijestivši Britance, tajno sastao s Hitlerom¹. Jcggi je zahtijevao da Jugoslavija potpiše Trojni sporazum. Budući da je njemačka vojska navirala u Bugarsku, Jugoslavija je strahom od Osovine, pa je donekle bilo hrabro što knez Pavle nije odgovorio. Kako bi dobio na vremenu, složio se s Edenovim prijedlogom da pošalje štabnog oficira u Atenu na razgovor s Britancima i Grcima. Ali on je zaobišao niz žurnih prijedloga poslije 28. veljače da se on ili njegovi ministri ne odgodivo sastanu s Edenom, bilo javno ili tajno. To je očigledno uvrijedilo Edena.

Posjet Ateni jugoslavenskoga štabnog oficira, majora Miloslava Perišića - koji je putovao s britanskom putnicom pod imenom L. R. (Last Ray) - Hope - nije zadovoljio ni jednu ni drugu stranu. Budući da je jugoslavensko držanje bilo tako neizvjesno, Britanci i Grci su odlučili da njihovi odgovori na Perišićeva pitanja budu općeniti, stoga nisu otkrili da obrambena linija što su je predložili Britanci leži južno od Soluna, niti da su načinjeni planovi za uništavanje objekata u području Soluna. Major se prvenstveno zanimao kakvu bi pomoć jugoslavenske oružane snage mogle dobiti pri povlačenju ili kroz Grčku do Egejskoga mora (tj. Soluna ili Kavalle), ili pak zapadno, do Jadrana, kako bi te snage u slučaju potrebe mogle biti evakuirane iz jadranskih luka.

U vezi s drugom točkom Britanci su odgovorili da je »pomorski problem« težak. Kretanje mornaričkih konvoja po Jadranu bi bilo »teško«, no Britanci bi svakako učinili sve što mogu ako bi »naši saveznici bili odsječeni na tome moru«. Tom se posve neodređenom izjavom prikrivala činjenica o kojoj je admiral Cunningham, zapovjednik ratne mornarice u Sredozemlju, pisao Edenu - dok se britanske snage šalju u Grčku on nema ni jednoga slobodnog broda »izuzev, možda, jednu slučajnu podmornicu«; no za dva do tri mjeseca da će biti moguće preispitati položaj.

Ni neodređenost britanskih obećanja, ni okolnost da su Nijemci odmah saznali za veoma povjerljivu posjetu g. Hopea nisu mogli kneza Pavia osobito obradovati. Nakon što ih je »g. Hope« izvijestio o atenskim razgovorima, knez Pavle i Cvetković zadržali su se posebno na britanskoj pomorskoj potpori na Jadranu. Campbell je stoga istaknuo kako je »čvrsto obećanje o izgledima da Kraljevska ratna mornarica pruži pomoć i potporu na Jadranu neobično važno... kako bi se zadovoljile vojne vlasti i Hrvati«.

Knez Pavle pokušavao je pak dobiti na vremenu pa se upustio s Nijemcima u pregovore o teškim uvjetima za pristupanje Jugoslavije Trojnom sporazumu; istodobno je čuvao jedinstvo svoje vlade pazeći osobito da se ne odvoje Mačeki Hrvati. Hrvati su se mogli navesti da jugoslavensku neutralnost i granice brane od napada su sve jasnije pokazivali kako žele upravo to. Ukratko, dok su britanske ekspedicijske snage kretale na položaje u Grčkoj, Britancima je dostajalo da knez Pavle zadržava Nijemce jer su željeli odgoditi njemački napad. No istodobno su željeli da Jugoslaveni napadnu sjevernu Albaniju i tako pomognu Grcima, a, nadasve, da obećaju kako će njemački napad u smjeru Soluna smatrati napadom na Jugoslaviju i prema tome postupiti. No Hrvati su u Solunu vidjeli srpski, a ne jugoslavenski ili hrvatski interes.

Stoga da će Hrvati, reče knez Pavle Campbellu - rat za Solun držati izlišnim, a on da zemlju - nakon što ju je ujedinio - ne može sad svjesno razjediniti. A da se ne može ni povući: ne može napustiti »dječaka«, jer da bi to bila prava izdaja.

Ne otkrivajući sve, Pavle je očevidno pokušavao dati Britancima naslutiti što misli. Desetoga ožujka rekao je Campbellu kako se nalazi pred strašnom odlukom: vojni da su mu stručnjaci kazali kako bi Jugoslavija bila pregažena za manje od tjedan dana, a on da drži kako ni Grčka, čak i uz britansku pomoć, ne bi duže izdržala. Otvoreno je kazao da je stoga moguće pristupanje Trojnome sporazumu. Predsjednik vlade, Cvetković, iskreno se, čini se, nadao da bi zatezanjem pregovora i postavljanjem neprihvatljivih uvjeta mogli izazvati Nijemce da prekinu pregovore. Kako bilo da bilo, tri da su stvari rekao je - sigurne: Jugoslavija će se oduprijeti napadu, neće dopustiti prolaz vojske ili upotrebu jugoslavenskih željeznica i neće »potpisati Trojni sporazum budeli sadržavao vojne klauzule«.

Eden kao da nije zamijetio ograde što ih je Cvetković pridodao posljednjemu jamstvu, pa je »sa zadovoljstvom« zabilježio njegovu izjavu kako Jugoslavija »neće potpisati Trojni sporazum«. Ta je zabuna vjerojatno pojačala Edenov bijes kad su Jugoslaveni taj Sporazum naposljetku potpisali, no bez vojnih klauzula, i bila je vjerojatno razlogom što je odbio uzeti u obzir druge važne uvjete na koje su Jugoslaveni privoljeli Hitlera. Na te je uvjete odlučno upozorio Cvetković kad je 17. ožujka, izjavivši Campbellu kako Nijemci »danomice« vrše pritisak na Jugoslaviju da potpiše, pridodao kako Jugoslavija neće nikad pristati da potpiše klauzule po kojima bi bila dužna sudjelovati u neprijateljstvima, dopustiti prolaz vojske ili dopustiti da se Nijemci posluže jugoslavenskim područjem: »A bez toga bi Sporazum bio prazna ljska.«

Ali Eden je zahtijevao mnogo više od toga. Sedamnaestog ožujka napisao je osobno pismo knezu Pavlu, a predao ga je knežev prijatelj, Terence Shone,¹ u tome ga pismu potiče neka bude i nadalje protiv Njemačke, neka napadne Talijane u Albaniji i neka uspostavi nove dodire s britanskim vojnim predstavnicima. No 19. ožujka sastalo se Krunsko vijeće kako bi raspravilo da li da Jugoslavija pristane potpisati Sporazum, ali uz uvjete za koje su se Cvetković - a vjerojatno i knez - nadali da će ih Nijemci otkloniti: da njemačka vojska ne prolazi kroz Jugoslaviju, da se Nijemci ne posluže jugoslavenskim željeznicama, da ne bude vojnih klauzula i da bude zajamčen jugoslavenski integritet. Zaključeno je da se od Nijemaca zatraži neka te »tajne klauzule« budu objavljene. Nijemci su pristali na to da Jugoslaveni objave dvije od tih tajnih klauzula, a oni da ih neće opovrgnuti. 21. ožujka održan je sudbonosan sastanak Krunskoga vijeća. Tri su člana vlade, koji nisu željeli potpisati Sporazum, dali ostavku - Branko Ćubrilović, iz srpske Zemljoradničke stranke, Srđan Budisavljević, iz Samostalne demokratske stranke (obje je te stranke SOE novčanopotpomagao i stajao dvaministra bio u čvrstom do-
stantinović, koji nije pripadao nijednoj stranci, a na položaj ga je doveo knez Pavle; na njega su Budisavljević i Tupanjanin (iz srpske Zemljoradničke stranke, koji je bio također u stalnoj vezi sa SOE) vršili znatan utjecaj. Ostali su glasovali za potpisivanje Sporazuma ili su se suzdržali.

¹ Kasnije Sir Terence Shone, K. C. M. G., zamjenik stalnog predstavnika u UO 1948.

Hitler je pristao na kratkotrajnu odgodu dok se ne popune ispražnjena mjesta u vladi. 25. ožujka potpisali su Cvetković i Cincar-Marković sporazum u Beču.

Eden je taj čin očividno primio kao osobni udarac, a možda i kao livredu, koja nije bila nimalo ublažena »tajnim klauzulama«. Jugoslaveni feu išli svojim putem unatoč svima njegovim pritiscima i obećanjima. Iako su knez Pavle i Cvetković dali jasno naslutiti na čemu rade, službeno nisu obavijestili Britance, niti su se s njima savještovali. Oni to formalno nisu ni bili obvezatni učiniti, no zbog toga njihov propust nije bio bezbolniji.

Britanci i državni udar 27. ožujka

Bit će zacijelo da knez Pavle nije obavijestio Britance i stoga što je znao da su u dosluhu s njegovim protivnicima, i među političarima i u vojnoj službi, te da kuju zavjeru protiv njegove politike. Otkako je Dalton, potaknut od Churchilla, uputio Georga Taylora u Beograd na početku 1941. godine, SOE je pojačao svoju djelatnost kako bi, najprije, političkom agitacijom i propagandom odvratio kneza Pavla od potpisivanja Sporazuma i, zatim, ako U tome ne uspije, da bi proiyy njega pripremio državni udar. Od početka ožujka postajala je agitacija protiv Sporazuma sve glasnijom. Campbell je 7. ožujka izvijestio da su Narodna odbrana i druga istaknuta patriotska društva poslala knezu Pavlu peticiju zahtijevajući djelovanje »u željenome smislu«, tj. u smislu što ga želi SOE, s kojim da je poslanik dosad dobro surađivao. No izjava koju su dan-dva kasnije objavile sprske opozicijske stranke nije se svidjela Campbellu; on da je od SOE bio zatražio neka ih potakne da u izjavi knezu Pavlu obećaju potporu u pružanju otpora njemačkim zahtjevima, a raspačavana pak izjava da je bila zapravo izraz »potpune malodušnosti (zbog unutrašnjih političkih razloga). Nije se svidjela ni knezu Pavlu ikad je saznao da su dva pripadnika tih stranaka posjetila njemačko poslanstvo i izjavila kako izjava nije uperena protiv Njemačke, već da je za posve unutrašnju političku upotrebu. Nedvojbeno da je knez Pavle držao kako je agitacija SOE do stanovite granice korisna, čak iako koji put zakaže. Tupanjanin je igrao veoma aktivnu, no ponešto dvosmislenu ulogu, jer je stalno bio u dodiru sa SOE i Campbellom s jedne te knezom Pavlom i Cvetkovićem s druge strane.

Campbell je 16. ožujka upozorio Cincar-Markovića kako je »javnost krajnje uzbuđena« i očekuje da dinastija odbije dovesti zemlju u položaj u kojem bi Njemačka mogla djelovati kao u Rumunjskoj; ne ispuni li dinastija ta očekivanja, da bi mogla uslijediti »žestoka reakcija«. Do tog su se časa Britanci još nadali da će spriječiti potpisivanje Sporazuma. No 18. je ožujka SOE zaključio kako će gotovo sigurno biti nužno srušiti vladu Cvetkovića. Na sastanku održanom 19. ožujka u britanskome poslanstvu postignut je o tome sporazum. Onoga dana kad je jugoslavenska vlada odlučila potpisati Sporazum Eden je iz Kaira upitao Campbellakakvesu »zapravomogućnosti« za državni udar. Dan kasnije je Campbell odgovorio da bi uzbuđenje u Srbiji Istoga je dana Churchill poručio Edenu: »Riješite to u Kairu ... zaigrajte!) kako držite da je najbolje.« Eden je iz Kaira opunomoćio Campbella da

obeća britansku pomoć bude li Jugoslavija uvučena u rat. Dalton je 21. ožujka u svome devnlku zabilježio: »Loše vijesti iz Juggeryje... Poslana brzjavka da se po svaku cijenu digne revolucija. G. (Gladwyn Jebb¹ radi na tome putem F. O. « Eden je 27. ožujka priopćio Campbellu kako ga potpuno ovlašćuje da poduzme svaku mjeru što je drži podobnom da dovede do promjene vlade ili režima, »pa biš to Fdrzavni udar«. Istoga je dana Campbell izvijestio da 'je u tu svrhu najpogo'dniji »vojni pokret«, te da bi bilo važno čvrsto ponuditi vojnu pomoć, a možda obećati i bombardiranje Drača. Na toj je brzjavci Churchill pribilježio: »U sve to veoma dvojim.«

Upućivanjem na »vojni pokret« Campbell je htio reći kako su veze SOE sa srpskim političkim strankama i rodoljubnim organizacijama veoma korisne za agitaciju i propagandu, no da same ne bi mogle dovesti do državnoga udara protiv kneza Pavla. Srpska Zemljoradnička stranka bila je malobrojna i nedostajala joj je potrebna politička osnovica. Vođe opozicijskih stranaka bili su vremešni političari, a ne revolucionari. Narodna odbrana kao da je bila izgubila svoj prvotni urotnički zanos. Zračije su snage i mlađi oficiri u vojsci ulijevali najviše nade. Glavnije štab, makakvim da ga je mitom SOE obasuo, bio previše oprezan i uplašen, a da bi poduzeo akciju. Kad je valjalo prije stoga nisu o planovima bili obavještavani putem veza što ih je imao SOE, već putem veza zrakoplovnoga atašea, kapetana grupe MacDonald, s oficirima zrakoplovnih snaga, kao što su bili general Simović i general Bora Mirković. MacDonald je 26. ožujka izvijestio kako je Simović na čelu organizacije koja namjerna izvršiti državni udar, i još je dodao da »nećemo morati čekati više od nekoliko dana«. Simović je bio zapravo samo formalno na čelu organizacije, a pravi je pokretač bio Mirković, koji je datum puča pomaknuo na 27. ožujka.

kako je on izjavio da je prije puča bio »britanski agent«. Na to je Campbell (u to vrijeme poslanik u Washingtonu) primijetio: »Ako je zaista bio »agent« ja to nisam znao. Znao sam da je bio u povjerljivoj vezi s atašoom zračnih snaga, te da mu je rekao kako se priprema državni udar, no nije nikad otkrio kakve potankosti ili datume, pa dvojim da je bio plaćen od koje naše obavještajne ili druge koje službe.«

Nema dvojbe o tome da je Mirković upravljao operacijom i da je bio u dosluhu s Britancima, no nije nipošto bio njihov agent. Glavni su mu suradnici bili braća Kneževići: Radoje, političar, i Živoje, mlađi gardijski oficir. Isto je tako nedvojbeno da su ih Britanci poticali u svakome pogledu. No okolnost da je puč izvršen bez prolijevanja krvi i da je posve uspio svjedoči o sposobnosti Mirkovića i njegovih drugova, a ne Britanaca. Nego SOE je mogao opravdano tvrditi da je mnogo učinio kako bi pripremio političko i javno mnijenje u Srbiji, tako da je puč prihvaćen sa silnim oduševljenjem. Valja možda spomenuti da su u Beogradu komunisti imali istaknutu ulogu u demonstracijama" protiv Sporazuma, no oni nisu znali da se priprema državni udar.

¹ Gladwyn Jebb, kasnije lord Gladwyn; u to je doba iz F. O. upućen da služi kao izvršni šef pod Đakonom.

Britanci su, u Londonu i u Kairu, barem u početku posve pogrešno procijenili dublji smisao puča. Kad se 27. ožujka sastao Ratni kabinet, rečeno mu je da je »svrgavanje vlade koja je potpisala Trojni sporazum nedvojben udarac našim neprijateljima«. Churchill je izvijestio da je ovlastio Campbella neka novoj vladi izjavi kako je Britanija priznaje kao vladu Jugoslavije »očekujući da će odlučno raskinuti Sporazum s Njemačkom i pomoći u obrani Grčke«. On da je poslao i brzojavku Rooseveltu pozivajući ga da potakne otpor na Balkanu.

Ali niti je nova Simovićeva vlada, koja je potekla iz državnog udara, raskinula Sporazum, niti je ponudila pomoć Grčkoj. Ona će nastaviti - zapravo bez ikakvih razlika - politiku kneza Pavla. Novi ministar vanjskih poslova, Momčilo Ninčić, o tome je odmah izvijestio njemačkog poslanika ~~pa se nadao otpu~~putovati u Mažarslku na nove razgovore s Hitlerom.¹

¹ Britanci su bili prepušteni mučnoj neizvjesnosti. Nekoliko dana prije puča oćijukali su s alternativnim planom. Hoteći pridobiti zapovjednika Treće jugoslavenske armije na krajnjem jugu, grčki zapovjednik Papagos, poslao je izaslanika u Skopje da bi stupio s njim u vezu i privolio ga da se odupre politici beogradske vlade i poveže s grčkom vojskom u operacijama na albanskome ratištu. Britanski zapovjednik u Grčkoj, general Maitland Wilson, upozorio je Papagosa kako bi bilo pogibeljno razjediniti jugoslavensku vojsku, jer da bi se time išlo na ruku Nijemcima, no ipak je prepustio Kairu da o tome odluči. Nakon rasprave sa zapovjednikom za Bliski istok, Eden je predložio neka Wilson - e da bi »osigurao maksimum jugoslavenskih snaga... za obranu Vardara i bitolskih prolaza« - podesi da britanski oficiri stupe u vezu s vojnim zapovjednicima u južnoj Srbiji, te da, »bude li moguće, usklade planove«. Wilson, Papagos i Kairo tptleli su se tad u raspravu kakvu »financijsku pomoć« ili »osobni poticaj« valja ponuditi jugoslavenskim oficirima ili ljudstvu. U Foreign Officjuje Sargent ocijenio da bi takav pothvat mogao dovesti do otcjepljenja jugoslavenske armije na jugu i do uspostavljanja »separatističke vlade«, poput one Venizelosove 1915. godine u Grčkoj. Ali bit će da je državni udar zaustavio taj alternativni plan. Tako Britancima nije preostalo drugo već da se očajnički nadaju kako će Simovića privoljeti da se suprotstavi Nijemcima.

Izgnanstvo knez Pavla

Prije no što će krenuti vlakom u Atenu, knez Pavle - kojega je državni udar svrgnuo s dužnosti namjesnika - predložio je Hrvatima neka surađuju sa Simovićevom vladom. Eden je britanskome poslanstvu u Ateni naredio da ga ne primi. No grčki je kralj Đuro - koji je Sporazumom bio vjerojatno dublje ogorčen nego Eden - dočekaao Pavla na željezničkoj stanici i rado pristao da Pavle ostane u Ateni. Ali tome se usprotivila Simovićeva vlada pretpostavljajući da će knez spletkariti protiv nje, pa je Pavle morao krenuti dalje.

Kad je Eden posjetio Atenu u početku travnja, odbio je da se vidi s A Pavlom. Knežev je-ujak, bivši poslanik carske Rusije i^Ateni (i dak eaton-I

¹ Petar, kralj Jugoslavije, *A King's Heritage*.

skoga koledža), knez Demidov, rekao Palairetu kako je Pavle bio povrijeđen Edenovim postupkom. Pročitavši to u Palairetovoj brzojavci, Churchill je potcrtao rečenicu i crvenom tintom uz rub zapisao: »Dobro.« Palairet je - očigledno prema Edenovim smjernicama - rekao Demidovu kako ne može vjerovati da bi »prijatelj Engleske sklopio sporazum s njezinim neprijateljima i neprijateljima slobode«. O Pavlovu uvjerenju da bi Hitler održao riječ da njemačka vojska neće proći kroz Jugoslaviju Palairet je rekao kako samo luđak može vjerovati u to obećanje. Na to je Demidov odgovorio kako je Pavle možda doista lud, no da izdajnik nije. Pridnu Palairetove brzojavke Churchill je pribilježio: »Ministru vanjskih poslova. Što prije Palsy bude interniran i ukočen WSC.« Kneza Pavla poslali su u Keniju.

Neki su članovi Simovićeve vlade, ili njihove pristaše širili nečasne priče o knezu, kao, rgnimo, da je kanio postati kralj, obećao krunu, ili pak da se urotio ubiti kralja Petra; Ninčić je naprotiv 4. travnja rekao Campbellu kako ne vjeruje u priču o tome da mu je Hitler ponudio krunu; Campbell je dopisao: »U priču o trovanju još bih vjerojatno manje povjerovao.« Eden je ipak 11. srpnja zabilježio: »Ako je ipolovica izvještaja... istinita« knez Pavle je igrao zlokobnu ulogu u Jugoslaviji. On ne zaslužuje našu blagost.«

Knez Pavle je 18. kolovoza pisao vojvodi od Kenta, koji je bio oženjen Pavlovom šurjakinjom. U pismu ga je zaklinjao neka stane u obranu njegove političke prošlosti: »... Suradivao sam s vašom zemljom i bio uz nju do posljednjega časa; nisam mogao drukčije postupiti zbog unutrašnjih poremećaja te sam sve svoje snage usmjerio na to da spriječim razjedinjenje svoje zemlje... A što se tiče Anthonyja (Edena), i to je povezano s našim... strahom od Njemačke... Mi smo nastavili pregovore s Njemačkom i postavili smo im vrlo teške uvjete, te smo držali kako ih neće moći prihvatiti; tako smo dobili vremena za mobilizaciju... Veoma sam želio da se s njime susretnem... »ali«... bili smo okruženi špijunima.« U vezi s pučem knez Pavle je pisao kako je »jedan od najsnažnijih pokretača... bila želja nekolicine (doista tek nekolicine) ambicioznih vojnih osoba da se dočepaju Petra i da pomoću njega vladaju zemljom... Mene da moraju pod svaku cijenu udaljiti od dječaka kako ne bi pao »pod moj utjecaj«.

O tome je Dixon zabilježio u Foreign Officeu: »Objašnjenja kneza Pavla posve su neuvjerljiva«, a Sargent je ponovio »neuvjerljiva«. Knez Pavle bio jf izgubio ugled.

Poput Edena i Churchilla, ni Dalton nije zbog držanja spram kneza Pavla osjećao grižnje savjesti. Teško je u toj nemilosrdnosti koja graniči s osvetoljubivošću ne vidjeti odraz britanskoga razočaranja zbog toga što je državni udar 27. ožujka - s britanskoga stajališta - zakazao, i zbog britanskoga poraza u Grčkoj koji je potom uslijedio.

10. Balkanska kampanja, 1941

Razlozi zbog kojih su Britanci tako uporno nastojali da knez Pavle napusti svoju dobronamjernu neutralnost i da Jugoslavija po svaku cijenu uđe u rat, te razlozi zbog kojih su Hitlera zapravo prisilili da poduzme vojnu akciju protiv Jugoslavije (jer on je - barem tada - nije kanio poduzimati) - mogu se objasniti samo britanskim sumnjama i bojaznima u vezi s ishodom balkanske kampanje 1941. godine. O toj se kampanji - naknadno tako oštro kritiziranoj - od početka držalo da je s vojnoga gledišta hazardna, te opravdana samo ako Britaniji omogući da zadrži ili stekne saveznike na evropskome kontinentu.

No prvo je pitanje bilo može li se saveznička Grčka održati pod režimom generala Ionnisa Metaksasa - Britanci su u to veoma dvojili. Metaksas - na vlasti od 1936. godine. - nije baš bio omiljen ni u Grčkoj, ni u Britaniji. Palaret je, u službenome izvještaju u veljači 1940, postavio retoričko pitanje: »Može li se režimu koji je tako očigledno neomiljen (zbog despotskoga i samovoljnog postupka prema protivnicima i prema kritičarima) povjeriti da naciju vodi u ratu? Neće li izbijanje neprijateljstva izazvati bujicu nezadovoljstva koja će odnijeti generala Metaksasa, pa čak i kralja ...?« U obzir valja uzeti i to, nastavio je Palaret, da se »Britanaca nexyvoljno dojmilo djelovanje M. (Konstantina) Maniadakisa, »Himmlera« Grčke. U vezi pak s grčkom vojskom britanski je vojni ataše dojavio kako doduše nema dokaza da bi bila nelojalna, ali da je režim u vojnim krugovima neomiljen; a kralj da se oduvijek protivio tome da se u vojnu službu vrate venizelistički oficiri, otpušteni 1935. godine. No generala Papagosa, tadašnjega zapovjednika, ocijenio je kao »iznimnu vojnu ličnost na Balkanu«; bude li on uklonjen, da je neizvjesno bi li ga venizelovci mogli uspješno zamijeniti; ali - zaključio je - »mogla bi nastati opasna situacija ako bismo morali podupirati sadašnji režim, kojemu se Grci protive«. Palaret je pak doduše podupirao gledišta vojnoga atašea, ali je ipak zaključio: »Bit će pametnije da se ne uplećemo u unutrašnje grčke poslove. Bit će bolje da previdimo nepoželjna obilježja režima.«

U Foreign Officeu se Sargent u tome slagao s Palaretom: »Metaksas još uspješno vlada Grčkom, ma kako neomiljen bio među obezvlaštenim političarima, i njegova je politika - a to je čak i važnije - u skladu s našim interesima i zahtjevima.«

Kad su se kralj i Metaksas suprotstavili Talijanima i ušli u rat, u listopadu 1940, bilo je zabrinutosti - barem u SOE - ponajprije stoga hoće li Metaksas moći držati zemlju na okupu i, potom, neće li prihvatiti uvjete Osovine, ili barem Njemačke. SOE je zbog toga uspostavio dodir s venizelovcima, i u Grčkoj i u inozemstvu (general Nikolaos Plastiras bio je na

jugu Francuske, a Sophokles Venizelos u Sjedinjenim Američkim Državama). Uklanjanje grčkoga kralja u ratu 1914-1918. godine - kojega su sumnjicali da je naklonjen Nijemcima - i uspostavljanje Saveznicima naklonjene vlade venizelovaca bili su očevidni presedani. No na sastanku u Foreign Officeu 9. prosinca SOE je tek izjavio kako je »g.Bailey u Jugoslaviji u Ateni radio na propagiranju ujedinjene fronte«; njegovi da su ciljevi: »(a) postići da se prognanim političarima dopusti povratak; (b) postići da grčka vlada vidi kako je neopoželjno imati u vladi dva Talijanina protivna, ali Nijemcima sklona političara; (c) ljude bliske venizelovcima privesti sadašnjemu režimu«. Foreign Office je čak i ta ublažena verzija o djelatnosti SOE prilično uznemirila, pa je »izrazio sumnje« u korisnost takve djelatnosti i predložio da SOE ništa ne poduzima bez izričitoga odobrenja Palaireta.

I Foreign Office i SOE pribojavali su se da bi se Metaksas mogao naгодiti s neprijateljem, to više što su tijekom zime Nijemci pronosili glasine kako Grci pokusnim mirovnim prijedlozima nastoje ispitati stajalište protivnika. Još prije talijanskoga napada pisao je Foreign Office načelnicima štabova: »Dosad je Grčka pružala neobično žilav otpor talijanskim zahtjevima, no više je nego dvojbeno bi li tako nastavila zaprijetiti li im Nijemci iz Bugarske.« Uskoro je poslije talijanskoga napada Dill pisao Churchilluu kako je vjerojatno da će Hitler ponuditi da posreduje između Italije i Grčke »s perom u jednoj i s mačem u drugoj ruci«. U prosincu je objavljeno da je njemačko Ministarstvo vanjskih poslova nagovijestilo kako bi veoma cijenilo grčku izjavu da »Njemačka ne teži« ratu, te da Grčka neće britanskim snagama dopustiti da se iskrcaju. Ali Metaksas je 7. prosinca izjavio kako nikad ne bi odobrio kakav pokušaj da se izazove razdor između Grčke i Britanije, a uskoro je putom nekoga višega grčkog činovnika ovlastio da kaže Palairetu kako bi na svaku njemačku prijetnju odgovorio isto onako kako je odgovorio na talijanski ultimatum. Odgovarajući na pitanje Foreign Officea, Palairer je 24. prosinca rekao da drži kako nema opasnosti da Metaksas iz vlastite pobude zaključi separami mir s Italijom - »ma kakvim se prijetnjama ili pak laskanjima Njemačka poslužila«. Tri dana kasnije ipak je Philip Nichols zabilježio u Foreign Officeu da će biti teško Grčku uvjeriti gdje su njezini pravi interesi.

Sredinom siječnja britanski je vojni ataše u Ankari dojavio da se govori kako Nijemci očekuju da će Grci do konca veljače iscrpsti svoje zalihe municije, te kako će tada ponuditi da će prihvatiti mirovni ugovor kojim bi Grčka dobila dio južne Albanije - a istodobno da će zaprijetiti invazijom ne pristane li Grčka na njihov prijedlog. 19. veljače priopćio je kralj Duro II Britancima da je njemački vojni ataše kazao kako će Njemačka uskoro zatražiti od Grčke da okonča rat s Italijom i povuče se u stare granice; i da će možda biti »potrebno da Njemačka zaposjedne Solun«. Palairer je pak - također sredinom veljače - poslao memorandum o vjerojatnome početku njemačkoga napada, te je zaključio: »Ne bismo se smjeli zanositi pretjeranim nadama u jednodušan grčki otpor Njemačkoj nisu li i Jugoslavija i Turska ... spremne ući u rat kao saveznici Grčke.« Britanci su bili ohrabreni kad su se ponovno uvjerali u čvrst stav Grčke, za vrijeme anglo-grčkih razgovora koji su u Ateni otpočeli 22. veljače, a Foreign Office je 28. veljače u cirkularnoj brzopjavi potvrdio kako je grčka vlada ostala »nepomirljiva i prema Italiji i prema Njemačkoj«.

Privatno, Britanci su ipak bili zabrinuti. Osmoga ožujka prenio je Foreign Office Edenu u Atenu poruku iz pouzdanoga no nenavedenog izvora kako je Hitler zamolio kneza Pavla neka »pomoću dinastijskih veza potakne Grčku da se pridruži Novome poretku«, te da »obavijesti Grčku kako će – ne pristane li na to – njezini gubici biti ubuduće ogromni«. Pretpostavljalo se da će grčka kraljevska kuća primiti poruku »preko Hohenzollerna«. Jedanaestog ožujka priopćilo je grčko poslanstvo Foreign Officeu kako je Franz von Papen, njemački ambasador u Ankari, izjavio turskome predsjedniku da će »Grčkoj biti ponuđen častan mir« i da bi bilo dobro kad bi se kod Grka založio da ga prihvate; on da se »nadao kako se Britanci tome neće usprotiviti«.

Intenzivna njemačka mirovna kampanja bila je vjerojatno tek varka u psihološkome ratu kako bi se Grčka i Britanija razdvojile, a Grci smekšali i umrtvili prije no što Nijemci zaprijetu napadom. Njemački vojni planovi u jesen 1940. godine ne potkrepljuju suprotnu verziju: da je naime Hitler - on je to često tvrdio - htio izbjeći rat s Grčkom, te da je udario tek kad je saznao da je u Grčku pristigla britanska vojska. U razgovoru s bugarskim predsjednikom vlade, Filovom, Hitler je 7. siječnja kazao kako bi »smjesta suzbio osvajača« iskrca li se na Kontinent; Njemačka da imade 330 »neuposlenih« divizija, te da bi mogla poduzeti operacije u Grčkoj bez i najmanje opasnosti. Naposljetku je Bugarskoj ponudio izlaz na Egejsko more.¹ Njemački vojni ataše u Ankari otvoreno je 26. siječnja izjavio kako Nijemci kane krenuti na Solun poslije 2. ožujka - čim vremenske prilike dopuste: »Taj pokret nije bio uvjetovan, niti su Britanci pokušavali zaposjesti to područje, već je cilj Njemačke da zadobije uporišta na Sredozemlju« - u Solunu i drugdje. U pismu turskome predsjedniku 28. veljače Hitler je podjednako otvoreno kazao kako mu je cilj »ukloniti britanski utjecaj s evropskoga kontinenta«; on da u tu svrhu poduzima određene »preventivne mjere«.

Te su tvrdnje izrečene prije no što su britanske snage krenule u Grčku. Njemačka prijetnja Grčkoj nije stoga bila britanska izmišljotina. Sigurno je i to da Grci nisu nikad odgovorili na njemačke ponude. Njemačka Bijela knjiga, od 6. travnja 1941, navodeći tobožnja njemačka nastojanja da se Grci vrate »pravoj neutralnosti« - ustvrdila je kako se »grčka vlada na sve te opomene nije obazirala. Grci se nisu nikad - to valja izričito izjaviti - obratili njemačkoj vladi da bi raspravljali o mogućnosti povratka na neutralnost .. .«*

Njemačka mirovna kampanja snažno je potakla Britance da uznastoje kako bi Grčka dobila aktivne saveznike - ponajprije i nadasve Jugoslaviju, a potom - bude li moguće - i Tursku, i to bi ojačalo volju Grka da se odupru. Uostalom, Britanci su dvojili da li će neomiljeni grčki režim - kojemu je uspjelo naciju održati začudo jedinstvenom u prvome, pobjedničkom razdoblju rata protiv Italije - moći to jedinstvo i moral armije održati bez psihološke i materijalne potpore koju bi Jugoslavija kao ratni saveznik mogla dati. Grci su - i Metaksas i Papagos - vazda isticali kako bi Jugoslaviju valjalo svakako pridobiti. Malo prije svoje smrti u siječnju 1941. Metaksas je britanskome vojnom atašeu izjavio da je držanje Jugo-

¹ Documents of German Foreign Policy, Series D XI.

² Njemačka bijela knjiga 6. IV. 41. O različitim Hitlerovim nakanama vidi Martin van Creveld, *Hitler's Strategy 1940-41, The Balkan Clue*.

slavije »od vrlo velike važnosti«; ako se Jugoslaveni odupru napadu Osovine i pošalju nešto malo vojske u Albaniju, oni da će ubrzo sasvim poraziti Talijane, pa bi potom grčke snage mogle pomoći Jugoslavenima; dopusti li pak Jugoslavija prolaz njemačkoj vojsci, ta da bi odluka bila »zapravo objava rata Saveznicima«.

Britanci traže saveznike

Britanci su u jesen 1940. godine počeli osjećati stanovitu psihološku i strategijsku potrebu za saveznicima u jugoistočnoj Evropi. Od lipnja 1940. bili su isključeni iz Evrope, nakon niza više-manje ponižavajućih poraza; njihovi izgledi da se vrate na Kontinent, ili da barem na kopnu stupe u borbu s njemačkom vojskom, kao da su bili neznatni. Dok su bili upleteni u bitku za Britaniju i dok su se nosili s opasnošću Hitlerove invazije, bili su time potpuno zaokupljeni. No od listopada 1940. jenjavala je opasnost od invazije; Britanci su se borili protiv Talijana u sjevernoj Africi, no protiv njemačke vojske nisu se borili. Ukazu li se izgledi da se vrate na Kontinent i da se bore protiv Nijemaca, takvu prigodu valja stoga - bude li ikako moguće - iskoristiti. R. A. Butler - inače neratoboran čovjek - za pisao je pri koncu 1940. godine: »Nama je zaista važno da dio ogromne njemačke vojske nekamo privučemo.«

Poziv što su ga Grci poslali Britaniji da im pomogne oprijeti se Talijanima, a potom i Nijemcima, pružila je Britancima prigodu koju su bili počeli priželjkivati. Još je na početku listopada 1940. Metaksas kazao Palairetu kako očekuje talijanski napad i zamolio ga da im Britanija pomogne koliko god može jer da bi Britanci snosili i moralno i strategijski »žalosne posljedice« bude li Grčka unatoč njihovu jamstvu pregažena. No Britanci su tad očekivali njemački prodor kroz Bugarsku prema Turskoj i Bliskome istoku, stoga su bili skloni davati i nadalje prednost Turskoj, osobito u opskrbljivanju oružjem. Deset dana prije talijanskoga napada Palairret je brzojavio: »Nastavimo li Tursku snabdijevati velikim količinama opreme, a da uopće ne zadovoljimo životno važne grčke potrebe, opskrbit ćemo Osovinu veoma opasnim oružjem.« Iz Turske je Knatchbull Hugessen upravo bio javio kako se »Turci još nipošto ne mogu, ni taktički ni tehnički, poslužiti velikim količinama britanske opreme koja im je dostavljena, i zacijelo s njome neće izići na kraj sve do proljeća« — no pridodao je kako bi prestanak opskrbljivanja izazvao veoma ozbiljne političke posljedice. Načelnici štabova ipak su 21. listopada ponovno preporučili da se Turcima šalje »sva oprema koju možemo odvojiti«; Grcima pak - da bi ih ohrabрили - ne mogu ponuditi više od »maloga simboličnog poklona protuavionskih i protutenkovskih topova«.

No kad su Talijani 28. listopada napali, iz Londona je kralj Đuro VI poslao grčkome kralju i narodu putem radija poruku, u kojoj je kazao: »S vama smo u ovoj borbi; vaša je stvar i naša stvar«; toga je dana Churchill pružio Metaksasu: »Pomoći ćemo vam koliko god možemo.« Palairetu su javili: »Činimo što najviše možemo na mom, na kopnu i u zraku ... Otpočele su akcije na kopnu i u zraku, koje su tako opsežne da smo se izvrgli ozbiljnoj opasnosti na drugim mjestima ...« Ali Britance je poslužila sreća pa Grci nisu tada htjeli »akciju na kopnu«. Kralj i Me-

taksas su izjavili kako ponajprije i nadasve žele zračnu akciju, te da im se dostavi »koliko je god moguće eskadrila«.

Churchill je 4. studenoga priopćio Ratnome kabinetu kako je najvažnije pomoći Grcima da se odupru talijanskome napadu, te da se britansko javno mnijenje »veoma zanima za britansku intervenciju u Grčkoj«. Halifax je pozdravio Churchillovu odluku: »Da nismo poslali pomoć Grčkoj, ugrozili bismo volju za otpor drugih balkanskih zemalja.« Potom je iznio na vidjelo da je »poteškoća u tome što valja iznaći kako da ohrabrimo Grke, a da ne otkrijemo koliko smo slabi na Bliskome istoku«. Grčkome kralju i Metaksasu da stoga »veoma povjerljivo« valja reći koliko ćemo eskadrila poslati.

Ali Halifax bi se bio točnije izrazio da je kazao »koliko malo ćemo eskadrila poslati«. U prvoj polovici studenoga u Grčku su stigle dvije eskadrile Blenheima, a u Ateni je uspostavljena britanska Vojna misija. No Britanci su imali malo uporište na Kontinentu, štoviše, pružali su praktičnu pomoć zemlji kojoj su dali jamstva, umjesto da bespomoćno stoje, kao u slučajevima Poljske i Rumunjske. Ali dok nisu bili osigurali obranu Egipta, nisu mogli misliti mnogo unaprijed.

Nekima su se, međutim, otvarali širi vidici. Leo Amery, ministar za Indiju, blizak Churchillov prijatelj i otac Juliana, bio se upravo vratio s Balkana gdje je radio za SOE, i 1. prosinca održao je govor u Newmarketu. On je rekao:

»Omogućimo li Grčkoj da se održi dok se ne riješimo Talijana u Egiptu, osigurat ćemo našim armijama uporište s kojega možemo ugroziti krilo svakoga njemačkog napada na Tursku. Najzad - a to je i te kako važno - s tog bismo uporišta mogli konačno našim vlastitim armijama i s novim saveznicima - što ćemo ih našom rastućom snagom zadobiti - zadati smrtonosan udarac njemačkome zmaju, ne na ljuskavoj Siegfriidovoj liniji, već na njegovoj mekoj donjoj, trbušnoj strani.«

To je uzrokovalo uzbunu u Ateni i u Beogradu; Amery je ostao nepokolebiv.

Zamisao o »nekoj donjoj, trbušnoj strani« bila je tipično čerčilovska, poput zamisli o solunskome bojištu koja ga je uzbuđivala 1939. godine. Novim i potencijalno utjecajnim zagovornikom te zamisli postao je u siječnju 1941. pukovnik William Donovan, koji je putovao jugoistočnom Evropom u specijalnoj misiji u ime predsjednika Roosevelta. Jedan je od njegovih zaključaka bio: »Očigledna je istina rekne li se da volja (njemačkoga naroda) mora biti slomljena i da njegove vojske moraju jednom biti natjerane u defenzivu i potučene na bojnome polju. Balkan je možda jedino mjesto za takav poraz. Britanci moraju stoga zadržati tamo uporište, a to će moći jedino ako se Jugoslavija, Grčka i Turska - a bude li moguće i Bugarska - pridobiju da se pridruže Engleskoj.«

Na početku 1941. godine Britanci su sa sigurnošću zaključili da će Nijemci udariti na jug, iz Rumunjske. (Uz ostale izvore Britancima je korisne obavijesti dostavila rumunjska industrija nafte - o stanju vodova za benzin i limenih bačava za naftu - koje je po naredbi pripremila: bile su to pripreme za njemački pokret. Eden je 6. siječnja poslao Churchillu zabilješku: »Posljednjih smo nekoliko dana dobili mnoge obavijesti... i svaka od njih navodi na zaključak kako Njemačka požuruje svoje pripreme na Balkanu - u nakani da naposljetku udari na Grčku.« U tim je okolnostima Wavell sredinom siječnja posjetio Atenu kako bi ponudio

malu britansku kopnenu vojsku; no Metaksas je uzvratilo da bi se tek s devet britanskih divizija mogli oduprijeti njemačkome napadu, te da na manje od toga neće pristati.¹ Britanci su Metaksasovo odbijanje jedva dočekali. Eden je grčkome poslaniku u Londonu izjavio da je Britanija oduvijek priznavala kako je na grčkoj vladi da odluči je li dalja britanska pomoć prikladna.

Međutim, situacija se brzo promijenila. Metaksas je umro. Grci su zapali u teškoće u Albaniji i uvjerali se da se Nijemci pripremaju ući u Bugarsku. Metaksasov nasljednik Koryzis - čovjek mnogo manje moćan, zacijelo je postupio po naredbi kralja, koji je sad bio zbiljska vlast u Grčkoj - upitao je 8. veljače kakvu bi pomoć Britanija mogla pružiti.

Grčko je pitanje pristiglo istodobno s iznenadno brzim vojnim uspjehom Britanaca u Africi, što je, izgleda, izazvalo prilično bezrazložnu atmosferu optimizma, pa čak i euforije, u Londonu i Kairu. Churchill je 10. veljače u Ratnome kabinetu izjavio da se britanski položaj u istočnome Sredozemlju izmijenio jer da su Bengazi osvojili mnogo prije no što su predviđali, pa je postavio pitanje kamo sad uputiti britanske snage na Bliskome istoku. Ratni kabinet je zaključio da to pitanje prouči Odbor za obranu. Rezultat je bio da su Eden i Dill poslani na Bliski istok sa zapečaćenim Churchillovim uputama koje su kao krajnji cilj predviđale da se »Balkan možda izabere kao poprište na kojem će se Nijemcima zadati vojni poraz, u času kad volja njemačkoga naroda da se bori bude pred slomom«. Churchill je također poslao upute Wavellu da bi, imaju li Grci »dobar plan«, »bilo vrijedno poduprijeti ga svom našom snagom, te se boriti protiv Nijemaca u Grčkoj, nadajući se pri tom da ćemo pridobiti i Tursku i Jugoslaviju«.

Dotad još nije bila donesena čvrsta odluka da se pošalju snage u Grčku. Načelnik vojnih operacija, general J. M. Kennedy, dao je 16. veljače Churchillu vrlo mračnu procjenu o izgledima kampanje u Grčkoj. Churchill je Edenu poslao obavijest: »Ne smatrajte se obvezatnim na potphvat u Grčkoj, predosjećate li da bi to bio samo drugi norveški fijasko ... No vi dakako znate kako bi nam uspjeh dobrodošao.« Bilo je jasno što je Churchill priželjkivao. Istoga je dana Eden odgovorio: »Dakako da je u ovome času hazardiranje slati snage na evropsko kopno da se bore protiv Nijemaca ... Nije bezizgledno ni da bismo mogli zaustaviti Nijemce prije no što preplave čitavu Grčku ... No rizik je velik. Ne uspijemo li pomoći Grcima, nema nade da bi Jugoslavija mogla stupiti u akciju i budućnost bi Turske mogla lako biti ugrožena ...«

Siri politički i dugoročni strateški činioци nisu utjecali samo na Churchilla i Edena, već i na načelnike štabova. Kad je Eden javio iz Atene o »sporazumu s grčkom vladom u svim točkama«, načelnici su štabova raspravili da li da pristanu uz taj dogovor. Njegova da je najveća prednost, naveli su, što bi iskrcavanjem u Grčku »prihvatili jedinu preostalu prigodu da se uspostavi balkansko bojište, te da se Turska, a možda i Jugoslavija, pridobiju da uđu u rat na našoj strani«. Njihov je konačan zaključak bio: »Prihvatimo li tu obvezu, valjalo bi uložiti maksimalne napore kako bi Turke i Jugoslaveni naveli da stupe u borbu na našoj strani. Bez potpore jednih ili drugih nije vjerojatno da će naša pomoć Grčkoj naposljetku imati povoljan učinak na sveukupnu ratnu situaciju. Pridruže

¹ Wilson, *Eight Years Overseas*.

li nam se pak i jedni i drugi, Nijemce bi to ozbiljno ometalo, barem privremeno, i imali bismo dobre izgleda da učvrstimo balkansku frontu».

I u anglo-grčkim se razgovorima, koji su počeli u Ateni 22. veljače, pokazalo koliko je Grcima vojno i politički važno da Jugoslavija bude upletena u rat, te je pitanje Jugoslavije imalo veliku ulogu u prepirci Papagosa i engleskih vojnih predstavnika o tome da li uznastojati da se Solun održi. Suprotstavivši se britanskome pritisku da se povuku na liniju Aliakmon, dalje na jugu, te nesklon tome da napusti Solun i velik dio grčkoga područja, Papagos je kazao: »Kad bi Jugoslavija noćas izjavila da se kani boriti, Grci bi držali Nestosovu liniju i zatražili od Britanaca da se iskrcaju u Solunu i u Kavalli«. Ishod je prepirke - Britanci su barem u to vjerovali – bio kompromisan: da će se grčke jedinice iz prednje borbene linije početi povlačiti prema jugu, dok će Eden pokušati saznati koje je stajalište kneza Pavia, a da mu ipak mnogo ne kaže o britansko-grčkim planovima.

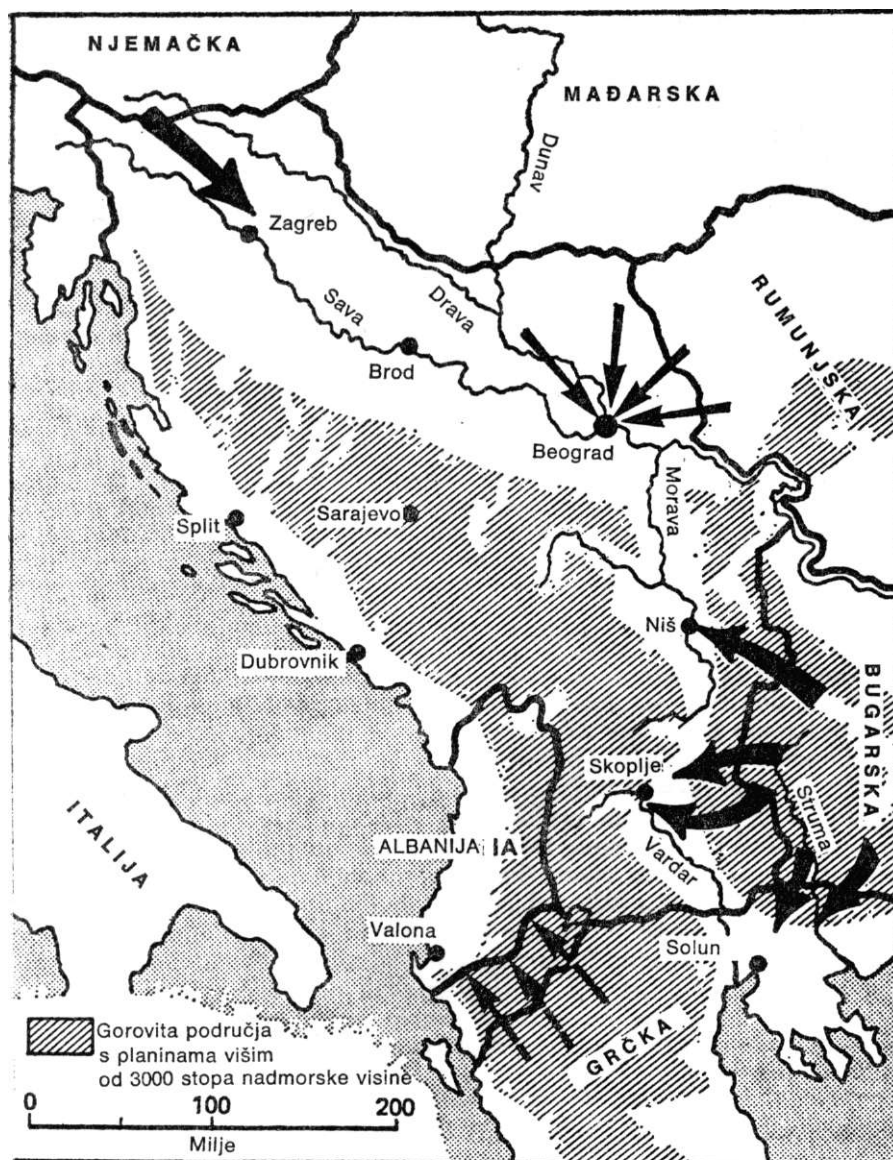
Britansko-grčki razgovori nastavljeni su deset dana kasnije. Eden u međuvremenu nije nipošto uspio pokolebati Turke u njihovu odbijanju da krenu izvan svojih granica, niti je postigao da mu knez Pavle jasno odgovori; kao što Grcima reče: »Ne moramo očajavati u pogledu kneza Pavia, no niti računati na njega.« Grci pak nisu otpočeli povlačiti vojsku prema jugu, jer da ne valja donositi konačnu odluku dok se ne sazna kako će se držati knez Pavle: linija Aliakmon, naime - reče Papagos - da ne bi bila najpovoljnija ako Jugoslavija uđe u rat.

Naposljetku je Papagosa ušutkao grčki kralj, koji se založio za liniju Aliakmon i za grčko povlačenje na jug, te je izjavio kako će »general Papagos, kad se već odlučio suprotstaviti se Nijemcima, učiniti to podjednako odlučno - koje mu god jedinice stavili na raspolaganje i koji god plan da bude prihvaćen«. (Od te je kraljeve osobne intervencije potekla možda mnogo kasnije zahvalnost i obveze britanske vlade spram Đure II.)

Eden je i nadalje, no bezuspješno, poduzimao korake kako bi privukao Tursku i Jugoslaviju. Devetoga ožujka Churchill se obratio Rooseveltu: »U ovim je okolnostima akcija Jugoslavije najvažnija. Nasrnu li oni na talijansku pozadinu u Albaniji, tko zna što bi se moglo dogoditi u nekoliko tjedana. Cijela bi se situacija mogla promijeniti.« Zamolio je diplomatsku pomoć Amerike.

Puč u Beogradu i događaji nakon toga

Državni udar u Beogradu 27. ožujka pobudio je dakako novu nadu u »balkansko bojište«, i u Grka i u Britanaca. Na britansko-grčkome sastanku 28. ožujka Papagos je kazao kako valja uznastojati da se uz pomoć Jugoslavije očisti Albanija, te da se sve raspoložive britansko-grčke snage pomaknu prema sjeveru i tako uspostavi »čvrsta neprekinuta obrambena fronta od Jadranskoga do Crnog mora«, jer da »uđu li Jugoslaveni u rat, bili bismo zapravo dužni braniti Solun«. Eden je predložio četvorne razgovore Britanije, Grčke, Jugoslavije i Turske kako bi se »agresiji suprotstavila zajednička fronta«. Churchill je brzojavio Edenu kako bi valjalo da Jugoslaveni, Grci i Turci pošalju »trojnu notu« Njemačkoj, u kojoj bi stajalo da će se Njemačka naći u ratu sa sve te tri države napadne li ijednu od njih.

Slika 3. Njemački napad na Jugoslaviju, travanj 1941. godine

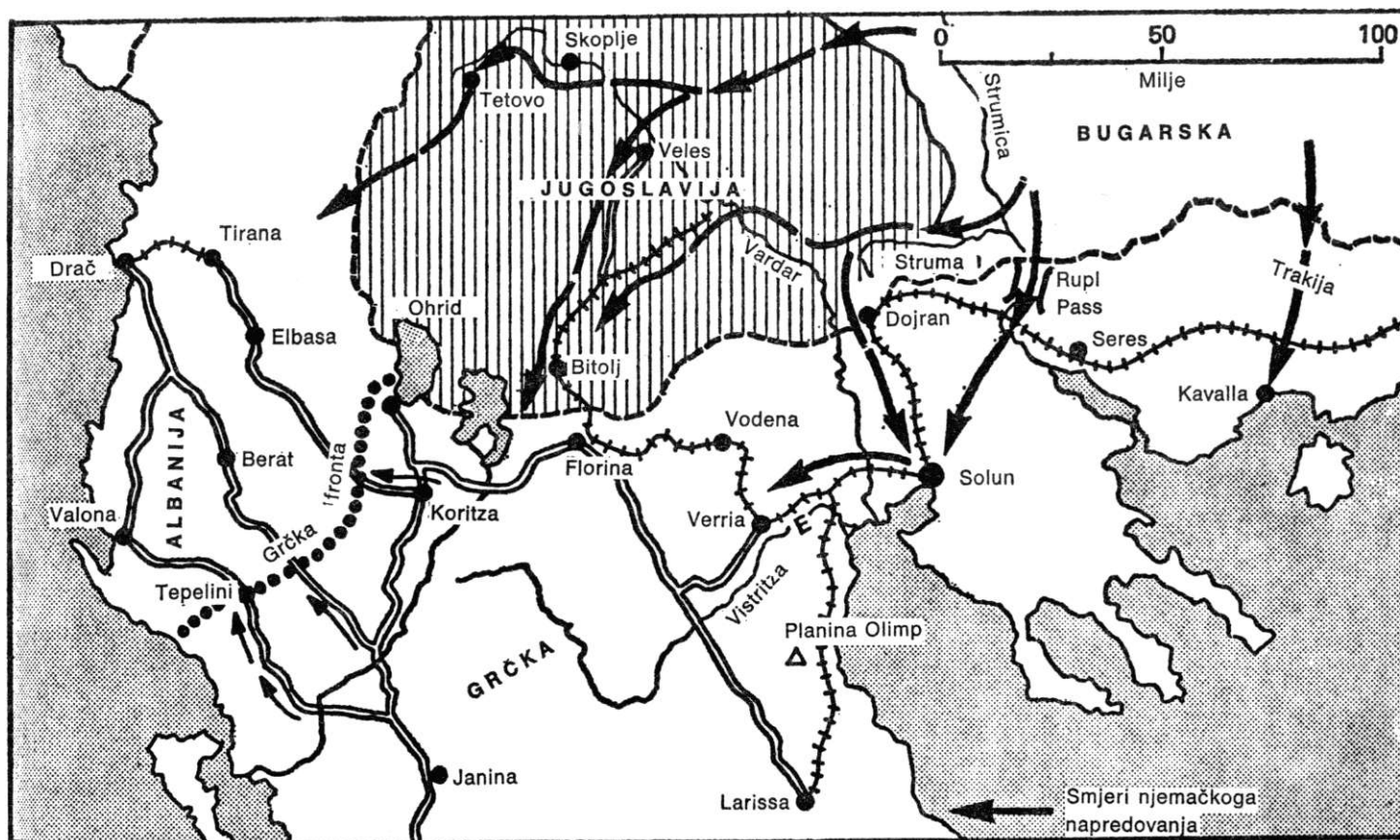
Churchill se u Ratnome kabinetu 31. ožujka još veoma uzdao u beogradski državni udar. Pozvao se na njega i da bi se suprotstavio ozbiljnim sumnjama o izgledima grčke kampanje što su zaokupljale Australiju i Novi Zeland, koji su namakli glavni dio snaga za Grčku. Predsjedniku australske vlade poslao je osobnu tajnu poruku: »Kad smo prije mjesec dana odlučili o LUSTRE (izašiljanju vojske u Grčku), izgledalo je to kao prilično tmurna vojna pustolovina potaknuta plemenitom obvezom ... Do-

gađaji u Beogradu dokazom su dalekosežnih učinaka pa i drugih mjera što smo ih poduzeli obazirući se na sveukupnu situaciju na Balkanu . . . Možemo ponovo s pouzdanjem gajiti nadu da ćemo, zajedno s Turskom, uspostaviti balkansku frontu koja bi obuhvaćala oko 70 savezničkih divizija četiriju spomenutih sila. (Ta je izreka zacijelo podsjećala na Weyganda i na Gamelina koji su u prosincu 1939. bili predviđjeli »balkansku frontu od 111 divizija«.) Churchill je opreznije dodao: »To dakako još nipošto nije sigurno. No LUSTRE je zapravo zamišljen da ne bude osamljen vojni čin, već da potakne onu veliku zamisao . . . Ishod se ne može predvidjeti, no nagrada je povećana, a rizici ponešto smanjeni.«

i Razvoj događaja u Beogradu ubrzo je pokopao takve nade. Osim što je Simovićeva vlada odlučila da ne otkaže Trojni sporazum, bilo je i drugih uznemiravajućih nagovijesti. Saznalo se kasnije da je nakon jedne od prvih sjednica vlade Simović pismeno naveo kako jugoslavenska vlada ne bi smjela biti izrazito naklonjena Velikoj Britaniji. Umjesto toga vlada je uznastojala pridobiti Rusiju i Italiju. Nastavljajući inicijativu što ju je pokrenuo knez Pavle (kad je poslao »specijalnoga povjerljivog izaslanika« u Moskvu nadajući se pregovorima o vojnome savezu), novi je ministar vanjskih poslova, Ninčić, poslao izaslanstvo u Moskvu očekujući da će se takav sporazum sad zaključiti. No unatoč Gavrilovićevoj upornosti Jugoslaveni su kod Staljina uspjeli postići tek ugovor o nenapadanju, koji je potpisan 5. travnja. Taj je ugovor Hitlera razdražio, a Jugoslaviji nije nipošto zajamčio sigurnost. U pogledu Italije britanski zrakoplovni ataše u Beogradu izvijestio je 3. travnja kako je doznao da su »pregovori u toku« te dok traju da Jugoslaveni ne namjeravaju napasti Albaniju. Bilo je stoga jasno kako nije vjerojatno da će se ispuniti dalekosežne Papagosome nade u jugoslavenski napad.

Da je tome doista tako, utvrđeno je nedvojbeno u veoma povjerljivim britansko-jugoslavenskim razgovorima kad je Dill potajno posjetio Beograd 31. ožujka i 1. travnja. Dill je Jugoslavena nagovarao neka preuzmu inicijativu prije no što Njemačka bude spremna, te da napadnu u Albaniji »gdje bi lako izvojsili pobjedu i domogli se mnoge veoma potrebne opreme«. No Simović je uzvratilo kako bi to izazvalo Nijemce da smjesta napadnu iz jugozapadne Bugarske, a Jugoslavija da još nije spremna. Poput kneza Pavla, i Simović se »ispričao što ne može primiti gospodina Edena«, jer da bi time razdražio Nijemce. Sporazum da se održe britansko-jugoslavensko-grčki štabni pregovori u Florini bila je jedina posljedica Dillova posjeta.

Ti su pak pregovori bili posve neuspješni. Jugoslavenski je predstavnik, general Miloje Janković, pročitao izjavu kako će jugoslavenska vojska intervenirati ako sile Osovine ugroze »slobodu Soluna«, jer da je sigurnost Soluna od životne važnosti za Jugoslaviju. To kao da je najzad bila izjava što ju je Eden tako često zahtijevao. No Janković ju je zapravo obezvrijedio pridodavši kako će »potrebnu odluku jugoslavenska vlada donijeti kad tome bude vrijeme«. Raspravljalo se tek isprazno i općenito o jugoslavenskim vojnim planovima. Nevolja je bila u tome što je Dill u Beogradu bio kazao kako će Britanija konačno imati 150 000 ljudi na liniji Aliakmon, i da je već »gotovo na pola puta do toga cilja« - a sad je general Maitland Wilson izjavio kako će Britanija na toj liniji imati jednu oklopljenu brigadu i tri pješadijske divizije »za oko šest tjedana«. Janković je izjavio da su se jugoslavenski planovi zasnivali na Dillovoj

Slika 4. Prva faza njemačkoga napada na Grčku, 6-9. travnja 1941. godine

znatno većoj brojci o britanskim snagama koje da su već na položajima, te da će »vijest kako su britanske snage manje izazvati veliko razočaranje«. Sastanak se završio bez jasnoga sporazuma i - sudeći prema britanskome prikazu – izazvao je osjećaj uzajamnoga nepovjerenja.

Tako se zbilo da je Hitler 6. travnja započeo na Balkanu kampanju protiv Jugoslavije i Grčke, a da sa Simovićevom vladom nisu bili ugovoreni planovi o zajedničkoj obrani; zbog neizvjesnosti s obzirom na Jugoslaviju razlike su između britanske i grčke obrambene politike ostale zapravo neizgladene. Kao što je feldmaršal Wilson kasnije napisao: »Grci su mamili Jugoslaviju da se udruži s njima, i to su držali važnijim nego sve ono to bismo mi mogli ponuditi ili poduzeti... Snubljenje Jugoslavije provlačilo se kroz sve rasprave o strategiji, poput lajtmotiva u kakvoj operi.«

Nagli slom Jugoslavije izazvao je nepravedno zajedljiv komentar u Londonu. Kad je 11. travnja, nakon bijega Simovićeve vlade iz Beograda, Campbell dojavio kako Simović moli da se »odmah pošalju dvije oklopljene divizije«, Sargent je primijetio da su Jugoslaveni sami skrivili svoje nevolje, jer da su otklonili štabne razgovore prije njemačkoga napada. O tim dvjema oklopljenim divizijama da se, dakako, uopće ne može raspravljati. Dva dana kasnije Churchill je poručio Campbellu: »Ne uviđamo zašto bi kralj ili vlada morali napustiti zemlju, koja je velika, brdovita i puna naoružanih ljudi. Njemački se tenkovi svakako mogu kretati po cestama i putovima, no da bi pobijedili srpsku vojsku, Nijemci će morati dovesti pješadiju. To će biti prigoda da se Nijemci uništavaju. Dakako da bi mladi kralj i ministri morali odigrati ulogu u tome.« No ^kralj i vlada napustili su neposredno nakon toga Nikšić, a da se nisu posavjetovali s Campbellom, iako je Mirković bio zamolio pomoćnika britanskoga zrakoplovnog atašea da im pomogne pri njihovom bijegu u Grčku. Campbell je tad uredio da neki od njegova osoblja, te neki »kompromitirani« Jugoslaveni pobjegnu dvama britanskim hidroavionima; on i njegovo ostalo osoblje zarobljeni su zajedno s nekoliko članova SOE; britanska podmornica, poslana u Kotorski zaljev da ih preuzme, stigla je prekasno.

Zbog tih događaja Britanci nisu bili neprijateljski raspoloženi spram Simovićeve vlade. A bili su beskonačno strpljivi spram Turaka, koji su [/tvrdokorno odolijevali svim Edenovim pritiscima - čak tvrdokornije od ! kneza Pavia. Eden je potkraj travnja zaključio kako se »u najpovoljnijem l'slučaju možemo nadati da će Turska ostati dobronamjerno neutralna i da će se oduprijeti bude li napadnuta ... Zasad ne možemo drugo već da Turke jašemo ne zatežući uzde ...«

Borbe na grčkome kopnu Britanci su u to vrijeme ocijenili kao poraz, no ne kao katastrofu. Načelnici štabova izvijestili su i. svibnja Ratni kabinet da je 60 od 130 aviona smještenih na grčkim aerodromima umaklo, a od 1700 pripadnika RAF-a da samo njih stotinu nije evakuirano. Vojnoga osoblja da je u Grčkoj bilo između 55 000 i 56 000; 43 000 da je umaklo. Bitka na Kreti, koja je potom uslijedila, prouzročila je više gubitaka.

1 Bilo je teže politički ocijeniti ishod kampanje na Balkanu. Protiv Britanaca moglo bi se s razlogom iznijeti kako su male države navodili da se /suprotstave nadmoćnoj sili, iako su znali da je to hazardiranje i iako tim /državicama nisu pružili razmjernu pomoć. Moglo bi se navesti i to da su

- možda više iz nemara nego hotimice - te male zemlje naveli da povjeruju kako će britanska pomoć biti veća i brža no što je mogla biti. I Britanci su doduše snosili rizike i žrtve, no nipošto tolike da bi se mogli usporediti s Grcima i s Jugoslavenima, koje je zadesila dugogodišnja neprijateljska okupacija. Od kojih 300 000 ljudi - u Beogradu su se naime svojedobno nadali da će toliko jugoslavenske vojske Britanci evakuirati - samo ih je oko 1000 stiglo na Bliski istok.

Pa ipak, kao da je samo malo Grka ili Jugoslavena zbog toga zaista bilo ogorčeno na Britance; većina ih je i nadalje u Britancima vidjela saveznike koji će se jednoga dana pobjedonosno vratiti.

Britancima je nadasve bilo do toga da pokažu kako se po svaku cijenu kane vratiti na Kontinent i da istaknu, posebice, zahtjev da u jugoistočnoj Evropi budu aktivno nazočni. Zahtjev da poslije rata utječe na jugoistočnu Evropu nazirao se i u nizu diplomatskih ili propagandnih poteza što ih je SSSR poduzimao od ljeta 1940. godine; no SSSR nije jugoistočnu Evropu opskrbio oružjem, niti joj je oružano pritekao u pomoć; SSSR je želio da jugoistočne evropske države uđu u rat, no sebe nije htio izložiti rizicima ratovanja. Unatoč pokušajima Britanije da se približi Moskvi, njihovi su potezi u jugoistočnoj Evropi bili posve neusklađeni. U daljem toku rata Britanci su mučno iskusili kako je teško iole uskladiti britanske i sovjetske težnje, vojne ili političke, na tom području - čak i kad su saveznici.

Britansko očitovanje o aktivnome upletanju u jugoistočnoj Evropi zabrinjavalo je Hitlera čak i nakon njegove pobjede u travnju 1941. On je vazda očekivao da će se Britanci pokušati vratiti. Te su se njegove bojazni mogle potom iskoristiti kako bi se njegova djelotvornost odvrtila od većih zamisli.